

ШЫН

№127
(19164)

2018 чылдың
октябрь 30
вторник

Хүннүн үнери — 07:31
Ажары — 16:55
Хүн дурту — 09:24

Садар өрттэ хостуг 12+

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Хүннүн медээлери

КААЙЛЫ АЛБАНЫНДА

Зимут — Эне-Сай" аалчылар анының хуралдаар залында эрткен ажылга үезинде Тываның Каай-лбанының 2018 чылдың 9 айла-а ажылының түңнелдерин база убиканың бизнес-ниитилежилге-эрге-чагырганың муниципалдыг нары-биле кады ажылдажылганың ыгыларын чугаалашкан.

арааннарны киир сөөртүрүнге де, үндүр садарының ниити хемчээ-вүдээнинден каайлы албаннарының омиктиг ролю улгаткан. Тываның ыңы Шолбан Кара-оол байыр че-еш, каайлы ажылдакчыларының ниикшинниг ажылының ачызында убликада инвестиция климады эки-даштыкы садыг саарылгазы өскенин еглээн.

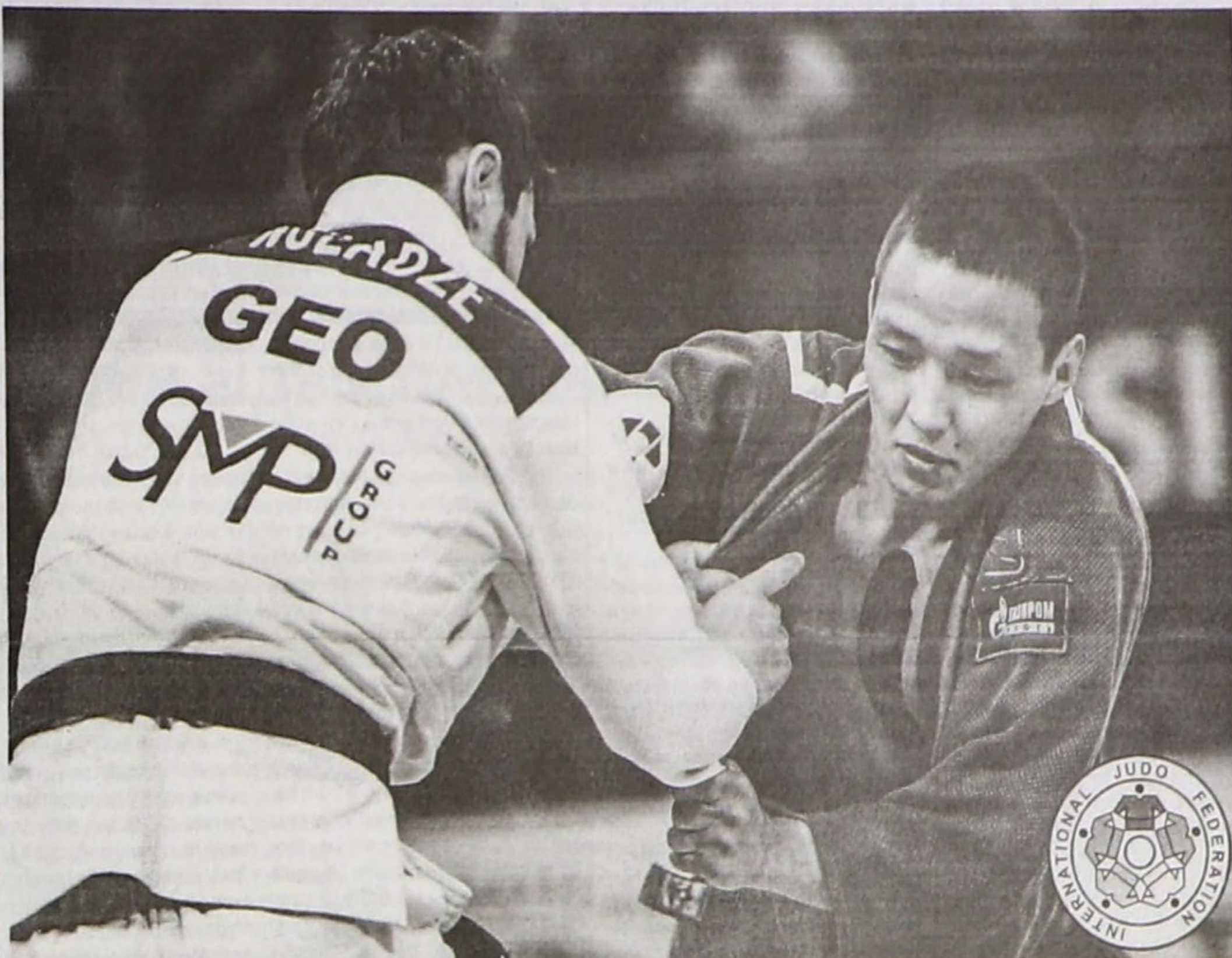
Тыва Каайлының сөөлгү чылдарда агаар чүткүлүн демдеглээр апаар. эн чылдың бо үезинге деңнээрге, чылдың 9 айында, Тыва даштыкы саарылгазын 7 катап улгаттырган. н каайлы пунктуларывысты таварты саарылгазы 33 хуу өскен. Ажыл-жы чоруу дээш коллективке база укчузу Игорь Качеевке четтиргеним еттим.

КЫК ЧЕРДЕ ХӨМҮР-ДАШ

Ызыл кожууннун Каа-Хем суурнун унда дагдан хөмүр-даш тывылган деп ээ суурга дүргени-биле тарай берген. Удур хөмүр садып четтикпээн чон ар баргаш, хөмүрнү лом, күскун-хаай кселдер дузазы-биле казып тыпкаш, дайларга ургаш, идер-тергелерге түп ап чоруп турганнар. Хөй чон ажык далда хөмүр-даш тывыжын чорудуп дугайында медээ ТР-ниң Хамааты талалының болгаш Онза байдалдар анының дежурный кезээнге дыңналы ген. Ажык байдалга хөмүр-даш ты-ын чорудуп турда хая-даш буступ гаш айыыл-халап үнүп болур. Ын-гаш октябрь 25-те ТР-ниң Хамааты талалының болгаш Онза байдалдар анының ажылдакчылары дарый чег алыры-биле Кызыл кожууннун Хем суурнун чоогунда дагга чедип, такчыларның хөмүр-даш казып тур-уургайын тыпкаш, хыналдага алган. Кызыл кожууннун администрациязы аның даг болбаазырадыр компания-биле харылзашкаш, техника күжү-е чурттакчыларның хөмүр-даш казып турган уургайын хөмген. Каа-Хем нун чурттакчыларының ортузунга к хевирге хол-биле хөмүр-даш ты-ын чорудуп болбазының дугайында ылбыр суртаал ажылын чоруткан.

ААС-КЕЖИК БАЗА УЛУГ ХАРЫЫСАЛГА

• Бистиң интервьюс

Россияга бир дугаар эртер делегейниң студентилериниң болгаш аныктарының маргылдаалары — кышкы Универсиада 2019 чылдың март 2-ден 29-ка чедир Красноярск хоорайга болур. Делегей чергелиг XXIX кышкы универсиаданың факелиниң старды сентябрь 20-де Турин хоорайдан эгелээн. А Россияга сентябрь 29-тан старттаан факел дамчыдылгасы чурттуң 30 улуг хоорайларын хаара тудар. Кышкы Универсиаданың оду Тывага декабрь 18-те кээр. Универсиаданың факелин дамчыдар езулал Тываның эң-не тергиин спортчуларынга, аныктарынга дүшкен. Оларның бирээзи Альберт Монгуш-биле чугаалаштывыс.

— Кышкы Универсиаданың факел-тин тудар аас-кежик кижилерүзүңге таварышпас болгай. Үлөгөрлиг, шыл-гараңгай спортчуларны шилээн-дир.

Силерниң чедишкиннериңер хөй-ле боор аа, Альберт Олегович?

— Ийе, мындыг төөгүлүг езулалга киржири аас-кежик база улуг харыысалга-дыр. Спортта эки чедишкиннерим дээш мени шилээн боор. Улуг чедишкинне-римни адаарга: самбога 2 дакпыр Европа чемпиону, дзюдога Россия кубогунун шаңналының 2 дакпыр эдилекчизи, Рос-сия чергелиг дзюдо маргылдааларының 3 дакпыр чемпиону.

(Уланчызы 2-ги арында). ➔

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

2019 ЧЫЛДЫҢ БИРГИ ЧАРТЫК ЧЫЛЫНЫҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ
ЭРТКЕН ЧАРТЫК ЧЫЛГА ДЕҢНЭЭРГЕ, КӨҢҮС ЧИИК АПАРГАН

	ИНДЕКСТЕР	1 айда	3 айда	6 айда
Хууда чагыдыкчылар	П6855	148,91	446,73	893,46
Бүдүрүлгелер болгаш организациялар	П6860	158,91	476,73	953,46
Редакциядан чагыдарга	-	96	288	576

Эргим эш-өөр! Ынак солунуңарны бажыңдан-даа үнмейн, чагыдып алыр чаа арга база тыттып келген. Чүс-чүс километр ыракта чурттап турар чоок кижилериңерге, эштериңерге белек кылдыр, podpiska.pochta.ru сайтыны таварыштыр солунну чагы-дып берип болур силер.

Солун дамчыштыр чарлалдар, байыр чедиришкиннерин төлевирлиг кылып болур. Электроннуг почта: reklamashyn@mail.ru. Тел. 8-923-552-20-70, Вайбер: 8-929-358-97-21. Солунну чиик өртөккө чагыдып алыр арганы эрттирбе! Чагыдылгаже далаш!

Чагыдылга-2019

Комсомол хүнүңге

ЧАГАА ЧЕДЕР ИРГИ БЕ?

Бүгү-эвилелдин Ленинчи Коммунист Аныяктар Эвилелинин тургустунганындан бээр 100 чылын Россия элээн калбаа-биле демдегеп эрттирген. Чүге дээр-ге Совет Эвилелинин, ооң иштинде Россияның быжыг күрүнө болуп тургустунар, ону камгалаарына, хөгжүдеринге аныяктарны эвилелдээринге, Төрзөн чуртунга бердинген патриотчу мөзү-шынарга оолдар, уругларны кижизидеринге комсомолдун ужур-дузазын ажиттаар арга чогун төөгү көргүскен. Комсомолдун 100 чылынга тураскааткан байырлыг хуралга совет үеде ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары албан-дужаалды аңгы-аңгы чылдарда ээлеп чораан кижилерге Россияның бедик күрүнө шаңналдарын Президент Владимир Путинниң чарлыын езугаар тывыскан: Евгений Михайлович Тяжельниковту (ВЛКСМ ТК-ның 1968-1977 чылдарда бирги секретары) «Төрзөн чурт мурнунга ачы-хавыязы дээш» орденниң IV чадазы-биле, Борис Николаевич Пастуховту (1977-1982) Александр Невский орден-биле, Виктор Максимович Мишинни (1982-1986) «Хүндүлелдин дем-дээ» орден-биле.

Тывага база комсомолдун 100 чылы дааш-шимээн чок эрте бербээн. Комсомолчу чылдарның, ажил-херектерниң дугайында хей чүүлдерни хоочуннар «Шын» солунга парлаткан. Октябрь 28-те комсомолдун 100 чылынга тураскааткан хемчеглер болгулаан. Оларның бирээзи – 2068 чылдың аныяктарына 2018 чылдың аныяктарының чагаазын Кызыл партизаннар тураскаалына шыгжааны.

Келир үениң аныяктарына чагаа шыгжаар патриотчу комсомолчу чаңчыл Совет Эвилелинге турган. Ол чаңчыл Тываны база оюп эртпээн. Бистиң республиканың 1968 чылда комсомолчуларының 2018 чылдың комсомолчуларына чагаазының төөгүзү солун-даа, муңгаранчыг-даа болган. ССРЭ, ооң-биле кады ленинчи комсомол сандарап дүшкен соонда «кайгал тозан чылдар» деп адаарывыс үеде Тываның 1968 чылда комсомолчуларының 2018 чылдың комсомолчуларына Кызыл партизаннар тураскаалына шыгжаан чагаазын билдинмес кижилер уштуп алгаш барган. Аңаа хамаарыштыр чугаа-соот аңгы-аңгы болган. Чагааның аллюминий хавын өңүг демирлер черинге билдинмес кижилер акшага дужаалкан деп-даа чугаа турган. Совет эрге-чагыргага кыстырып-кызагдадып чораан кижилер ол чагааны чок кылган деп чугаа база тыргын болган. Чаа эрге-чагырга бо болушкунче шоолуг-ла сагыш салбайн барган. Янзы-бүрү чугаалар кан-дыг-даа турган болза, ол дээр-ге эрге-чагырганың, кижилерниң боттарының чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүңге хүндүткел чок чоруу-дур.

2068 чылдың аныяктарына 2018 чылдың аныяктарының чагаазын Кызыл хоорайда Кызыл партизаннар тураскаалына шыгжаар деп медээ массалыг информация чепсектеринге тарай бээриниң мурнунда-ла 1968 чылдың комсомолчуларының 2018 чылдың комсомолчуларына чагаазының дугайында Дырысын-оол Биче-оолдун «Тураскаалда чажыт чагаа» деп чүүлү «Шынга» парлаттынган. Ооң автору чагааны шыгжаарына киришкен кижилерниң бирээзи,

«Тыва тудуг» трестин мурнакчы комсомолчу бригаданың кежигүнү.

«Тыва тудуг» трестин комсомол организациязының секретары турган Валерий Конев үстүндө бижэнивис чагааларның кайызында кызыл партизаннар тураскаалга шыгжаарына киришкен. Валерий Семенович амгы үеде Новосибирск хоорайда чурттап чоруур. Ооң бодунуң бодалы-биле алырга, бо чылгы төөгүлүг болушкунга киржир дээш, албан-биле чедип келгени ол.

— Кызыл хоорайның комсомол организациязының секретары Ромашовтуң даалгазы-биле чагааны шыгжаарының материал-техниктиг талазын 1968 чылда харыылап турдум. Мурнакчы комсомолчу тудугчу оолдар чагаа шыгжаар черни оюп белеткээн — дээш, Валерий Семенович чурук көргүстү. — Бо төөгүлүг чурук-тур. Чагааны шыгжап турарым бо-дур.

Ийги чагааны шыгжаанының езулалы ооң сеткилинге шоолуг-ла таарышпаанын Валерий Конев илередип:

— Оюн-тоглаа хевирлиг болду, сагыш-сеткилден эвес, езу барымдаалаан чүүл илден-дир — деп чугаалады. — Бир талазында, ындыг-ла ыйнаан, амгы үениң аныяктары ышкыжыл.

Комсомолчулар чораан хоочуннар база оюн-тоглаага амгы үениң аныяктары-биле дегге киришкенин көрдүм. Олар база өскерлип кааны ол ыйнаан.

1968 чылда комсомолчуларның 2018 чылдың комсомолчуларына чагаазының сөзүн Тываның ат-сурагыг чогаалчызы Светлана Козлова бижээн чүве-дир. Ооң хоолгазын Кызыл хоорайның күүсекчи комитетиниң даргазы чораан Дозур-оол Лайзап республиканың Национал музейинге эккеп берген, ол амында шыгжаттынып чыдар. Ол чагааның утказы каксызы-биле мындыг янзылыг: **50 чылдар дургузунда Тыва бистиң чуртувустун эң сайыраңгай республикаларының бирээзи апаар...**

50 чылдар дургузунда ниитилел, эрге-чагырга өскерип бээр деп чүве кымның сагышына ынчан кайын кирер боор.

2068 чылдың аныяктарына 2018 чылдың аныяктарының чагаазын шыгжаарының организакчыларының бирээзи, республиканың аныяктар парламентиниң удуртукчузу, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаты Станислав Оюн мынча диди:

— Бис чаа чүүл-даа чогаатпадывыс, ону хоочуннар 50 чыл соңгаар бодап тып каан. Ол чаңчылды уламчылаар деп шиитпирледивис. Аныяктарның 17 организацияларының мурнундан чагааны кызыл партизаннар тураскаалга шыгжадывыс. Бо чагаага бистиң амгы үеде амыдыралывыс кандыг дээрзин бижип кадыдыс.

— Бо чагааны уштуп октапс бе? — деп айтырамын:

— Мен ам 29 харлыг мен, бистиң чагаавысты уштуп номчуур үеде 79 харлыг турар мен. Мен база мээң үе-чергем 50 чылдар дургузунда чүү болурун көөр бис ыйнаан — деп, Станислав харыылады.

Көөрлер-ле ыйнаан. Чагаа 2068 чылдың аныяктарына, ол үеде хоочуннар апаар Станислав Оюнга, ооң эштери Сылдыс Сүүр-оолга, Азияна Увангурга болгаш өскелерге чедер ирги бе? **Шаңгыр-оол МОНГУШ.**

ААС-КЕЖИК БАЗА УЛУГ ХАРЫЫСАЛГА

(Тенчүзү. Эгези 1-ги арында).

— Спортче бирги базаны кайың эгелээни?

— Юность аттыг уругларның спорт школазындан (амгы үеде олимпийжи курлавырлар школазы) эгелээн. 1999 чылда 3-кү класска өөренип тургаш, эжим-биле бо школаның дзюдо секциязынче кирип алгаш, тренеривис Вячеслав Монгуштуң удуртулгазы-биле өөренип эгелээн бис. 1-2 чыл өөренип белеткенгеш, маргылдааларга киржип эгеледивис. Баштайгы чылдарда килим четпес болгаш, самбо маргылдааларына киржип турдум (дзюдога 60 килден өрү киржир). Бир-ле дугаар Саяногорск хоорайга маргылдаага киришкеш, 2 дугаар чер алган мен. Оон эгелээш-ле спортчу хей-адым оттуп, республика, Сибирь Федералдыг округ чергелиг маргылдааларга удаа-дараа киржип эгеледим. 2005 чылда Сибирьниң элээди оолдар аразына маргылдаага бирги черни, оон ол-ла чылын Россия чергелиг маргылдаага база бирги черни алдым. Ам бо үеде дзюдонун дээди чадазы — кара куржагың (поястың) эдилекчизи, 2015 чылдан тура Россияның чыынды команданың кежигүнү мен.

— Өскөн-төрзөн чериңерни, өз-бүлөңерни таныштырыптар силер бе.

— Барыын-Хемчик кожууннун Шекпээр суурга төрүттүнген мен. Ада-иемниң 5 ажи-төлүнүң хеймери мен. Кызылдың № 12 школазын дооскаш, 2010 чылда Кызылдың башкы колледжинге күш-культура башкызы мергежилди чедип алдым. Улаштыр дээди эртем чедип алыры-биле ТывКУ-нун күш-культура болгаш спорт факультетинче киргеш, ону 2015 чылда доостум. Өгбүлелиг мен, өөм ишти Дадила Мерген-Хереловна-биле 5 харлыг оолдуг, 2 харлыг кыстыг бис.

Амгы үеде Татарстан Республиканың Набережные-Челны хоорайның Иштики Херектер адырында ажилдап турар мен.

— Дээди эртемниң, хей чедишкиннерлиг аныяк спортчу кижиге бодунуң чер-чуртунга ажил тывылбааны ол бе?

— Россияның чыынды команданың кежигүнү болганымда меңээ хей белеткенир, тренировкалар, маргылдааларга киржир үе херек. Ынчангаш Татарстанның ИХЯ-зы меңээ

ажылдавышаан, маргылдааларга киржип, белеткенир арганы берип турар. Тывага ажилдаарымга, ындыг арга чок, чүгле ажилдаар апаар. Ынчангаш өске черге ажилдаар ужурга таварыштым. Россия, делегей чергелиг улуг маргылдааларга Тывам адын тудуп киржири меңээ улуг чоргаарал. А Иштики херектер маргылдааларына Татарстанның ИХЯ-зының ады-биле самбога 2 катап бирги черни, дзюдога 2 катап үшкү черни алдым.

— Ийи аңгы хоорай аразында амыдыраары аныяк өз-бүлөгө шаптык болбастыр бе?

— Россияның чыынды команданың кежигүнү чылда 300 хонук дургузунда спортчу белеткелди эртер ужурлуг. Ийи неделя тренировкалааш, чүгле 3 хүн иштинде Тывага кээр-дир мен. Бөгүн кежээ белеткел эртер черивис Сочиниң Адлерже ужул чоруур мен, ноябрь 20-ге чедир. Ынчап кээрге бүдүн чылда чүгле 60 хире хонукту өз-бүлөм-биле эрттирип турар мен. Өөм ишти Дадила-биле чурттааш, 10 чыл болдувус. Ол база улуг шылгалда-дыр, бот-боттарывыска бүзүреливис күштүг. Эжимниң деткимчеи меңээ сорук-күштү берип чоруур.

— Спортчу кижиге үргүлчү маргылдаалар, чурттар, хоорайлар кезиңер, хей-ле чарыгдалдар үндүрер болгай. Детимче алыры күзенчиге

боор аа?

— Россия иштинге маргылдааларга Тываның спортчу белеткелдер төвү ашкандары даштыкы чурттарже Москваның дзюдо федерациязы тарап бээр. Дзюдо, самбо маргылдааларына киржип турар спортчуларга Тываның Дзюдо федерациязының даргазы турган Роберт Доржу, амгы дарга Андрей Листков, Тываның Самбо федерациязының даргазы А. Баян олар үргүлчү деткимче көргүзүп чоруурлар. Оларны деткимчеи биске улуг дегг болуп турар.

— Спортчу кижиге күш-чуду дадын сайзырадырындаан азында чүнү билир болза эки?

— Эртем-билиглиг болуп болза эки, ылаңгыя чуртта кезиңерде, дыл-домаан сайырадыр, дылдар өөренип алыр артык эвес деп бодаар мен. Бир катап башкым Вячеслав Карбьевич-биле Аргентинаның аэропортунга дыл билбеске тен түрзөн бис. Ийи аэропорт аразына канчаар чедип алырын имнеп, хол-будувус чытайылбырлап чадашкыш, ар-деп телефон дамчыштыр харызажып тургаш, таксиге чедип тивис. Дыл билбеске кайы хире берге деп чүвени ынчан көрдүм. Өөренир болза эки, өске чурт дыл билбес кижиге үнү чок килден дора апаар чорду.

— Эң-не уттундубас маргылдаа кая болганын?

— 2014 чылда Аргентинаның «ПанАмерики» деп делегация маргылдаазына киришкен уттундурбас. Уругвай хоорай Тыва шагы-биле 11 шах ыгы дыл болган. Баргаш-ла, маргылдаага белеткенип, эът-кежи изиргендиреримге, мага-бодуудуп турар, одунмаан, хол-дырым чудурукташтым, күш-чүжүрежиринге белен эвес болган. Ынчан хүрежири дыка берге болган, 3-кү чер алган мен. Оон хүрежири болуп турган-дыр ийи Мурнунда черле ырадыр чор көрбээн болгаш, кайгаан мен.

— Аныяк-өскенге, ылаңгыя спортчу болуксаар оолдар чүнү сүмелээр силер?

— Спортчу кижиге хей ажилдаар, эки өөренир. Бодун хүнчү румунга өөредир — чаңгыс шаптык турар, ол-ла үеде чөмненир, тренировкалар. Хүн чуруму чөмнө организм дыштанып четтикпей баар. База бир кол чүүл — шыа орукту шилип алыры. Уруглар спортчу бөлгүмнер, секциялар чоруп тургаш, доозукчу 10-15 класстарга келгеш, өөренир бис азы чүгле спорт-биле ажилдаар бе деп айтырырга кээш. Ынчан шын шилилгени кылгыр күзенчиг. Мен бодум спорт талазынче шилилгени кылганым бол.

— Келир үеде сорулгаларыңар кандыгыл?

— 2020, 2024 чылдарың Олимпиадазына чедир кызыл белеткенири. Спортчу кижиге сорулгаларының эң-не кырык чадазы ол деп бодаар мен.

— Интервью бергендер дээш четтирдим. Улуг чедишкиннерни күзедим!

Алдынай Соң

чугаалашкан

Чуруктарны А.МОНГУШТҮН архивинден алдым

Оолу Шаңгыр-биле

Кижилер — бойдустун төлү

ЧЕРЛЕР АТТАРЫ

«Шын» солунга төрзөн черлер дугайында сактыыш-иннар бо-ла үнер. Хоочуннар шүкүн амыдырал үезинде ада-бизинин, алыс бодунун чурт-п чораан, сагыш-сеткилинде чыаланган төрзөн черлеринин дугайында бижип турар.

«Шын» кижилер — бойдустун өстүр-өлү-дүр. Ол төрзөн черлеринин тарын безин таныыр дизе эм эвес. Ында кандыг даглар (химика), хемнер, хөлдер (гидро-ка), черлер (топонимика) барыл, өгөргезин билир, тодаргайлаар-ийдустун номун номчуп билир. Ыва чон эрткен чүс чылдың ор-езинде колдуунда сууржун амы-илче шилчезен соонда, көшкүн чер буураашкынга таварышкан. Ак-ескен ада-өгөргезинин төрзөн еринден хоорлуп, суурларда, айларда турумчуп чурттап бер-ооп турар.

М үстүндө адааным айтырг-эртм-шинчилел чадазынче эзэн. Мзэн студентим Биченмаа ар «Гидронимика Тувы» деп те-дыл талазы-биле бир дугаар м ажилын камгалап алды.

Ооң соонда 10 ажыг чыл иштинде өөнүң эззи Мөңгүн-оол Ондарның дузазы-биле черлер аттарының дугайында материалдарны чыып турган. «Топонимический словарь Тувы» деп 3200 сөстүг номну (2004 чыл) үндүргөн. Хараалаан, олар ам бистиң аравыста чок. А Бичен Кыргысовна бистиң аравыска чораан болза, ол дыл доктору болур ийик.

Бодум хире шаам-биле Тывада черлер (турлаглар) аттарын база со-нуургап келген мен. Ооң дугайында чыындыны-даа тургустум. Бо таварылгада Биче-оол Маады эжимниң чугаалааны маадырларга хамаар-жыр чамдык черлер аттарының дугайында номчукчуларга сонуур-гадуйн.

Бирээде, Ус дээрге дайзыннар-дан камгаланып, Улзын хемниң эринде суг кырынче доңгая берген будукка тудуп алыр бичи куш-тур. Маадырларның Саян бедииниң ийин-де, хемниң эринде суурун Ус дээр. 19 чүс чылдың төнчүзүндө аңаа орус кызыгааржылар чедип келген. Маа-дылар оларны хүндүлөп, аш-чемин делгеп, арага-дарызын сөңнеп тур-ганнар. Ынчап турза-турза, орустар

ол черге көвүдөп, харын-даа кызы-гаар шеринин турлаан тудуп, маа-дыларны кыза бээрге, олар Туранче көшкеннер. А каш-чылдар эрткенде орус тараачыннар база олче көжүп келгеннер.

Мооң-биле чергелештир Саян дагларында көшкүн маадырларның чамдык хонаштарын орустар бот-тары таарыштыр адап алган. Эжим, Устуң оң талазында Кара-Хем, Ара-Даг (Арадан), Даңзы-Бег (Танзыбей), Борбак-Хаак, Устуң бетин талазы, Чеди-Хөл, Шивилиг, Устуң адаанда Кур-Суу (Малиновка), Дүктөктиг-Хову, Тарлаг, Аржаан, Хадың, Сөөш (Суш), Өөк (Уюк). Хаак-Адаан 1937 чылда С.Тока Ленинка деп адаан. Дора-Аскыр (Туран). Ожу, Хүт, Би-Хемниң Севи, Сесерлиг, Чечектиг, Сыын-Даг (Веселый).

Черлер аттары чоннун төөгүзү-дүр. Улуг назылыг кижилер ону аныяк салгалга дамчыдар болза эки. Шуй суурнун девискээринде черлер атта-рын «Шын» солунга (2014 ч. январь, №3) Алиммаа Ооржак эки бижип каан. Бай-Тайганың Бай-Тал суурда төөгү башкылап чораан Бараат Делег-оол Хемчик бажында черлер, хемнер, хөлдер аттарын мынчага чедир чүге хандыр биживээн чоор, азы эскер-бейн барганы ол бе?!

Монгуш БАЙЫР-ООЛ.

Сан-көргүзүлгелер

ТЫВАДА АЖЫЛ ЧОК ЧОКУКТУҢ БАЙДАЛЫ

2018 чылдың үшкү кварталында үндүргөн сан-чура-гайлар езугаар алырга, Тыва Республиканың 15 хардан өрү назылыг чурттакчы чонунун аразында 21 муң кижилер азы ажылчын күштүң 15,7 хуузу ажыл чок кижилер болуп турар: оларның иштинде эр кижилер 18,8 хуу, херээжен улус — 12,9; хоорай чурттакчылары — 12,1, көдээ суурларның — 20,5 хуу. Ажыл чоктарның аразында 25 харга чедир аныяктарның үлүү 21,0 хуу болза, 50 хардан өрү назылыг улус — 15,4 хуу. Ажыл чок кижилерниң ортумак назы-хары 36 хар.

15 хардан өрү назылыг ажыл чок кижилерниң 2018 чылдың үшкү кварталында ажыл дилээниң ортумак үези: херээжен улус 8, эр кижилер 10 ай. Оларның 38,6 хуузу аныяк арга-дуржулгазы чок.

15 хардан өрү назылыг ажыл чок кижилерниң 62,7 хуузу боттарының дөргүл-төрелин, эш-өөрүн болгаш таныыр кижилерин таварыштыр ажылдар дилээн болза, 29,8 хуу-зу — күрүнениң чонну ажылга хаара тудар албан черлерин таварыштыр, а 26,5 хуузу — ажыл берикчилеринге дорт барып, ажылдар айтырып, дилеп турган.

Чонну ажылга хаара тудар албан черлеринин учедун-да турар хамаатыларның аразында күш-ажылда хаара туттунмаан кижилерниң саны 2018 чылдың сентябрь төнчүзүндө 4,6 муң кижилер, оларның аразында 3,7 муң кижилер ажыл чок дээш пособиелерни ап турар.

Албан езузу-биле бүртүктеткен ажыл чоктарның үлүү 2018 чылдың сентябрь төнчүзүндө 3,5 хуу болган. Сентябрь айда 833 кижилер ажылче кирип алган, 2017 чылдың сентябрь-биле деңгээрге, 7,5 хуу хөй болуп турар.

Красноярскстаттың парлагга албаны.

Тыва дыл хүнүнге

Арбай ышкаш, ону соктааш,
челбип кааптар,
Адыштарга үрезиниң
ары артар...

/Ю. Кюнзегештин «Чонга бараалгадым»
деп шүлүүндө үзүндү/
Тыва тоолдун кижизидикчи ролю
чүдөл?

Кайы-даа чоннун бичи чаштарының
кижизидилгезинге тоолдун ужур-дузазы
бурунгу шагдан амгы үеге чедир читпээ-
нин амыдырал бадыткаан.

Кижилер. Кижизидилге. Бо ийи сөстүн
чаңгыс дазылды, кижиниң кижилер болу-
рунга кижизидилгениң ужур-дузазын
чиге айтканы безин тыва дылдың ханы
уткалыын, амыдыралчызын, чаражын
бадыткап турары көскү.

Уруглар кижизидилгезинге тыва
тоолдар шаандан тура улуг рольду
ойнап чораан. Тоолдардан уруглар
делегейни, оларның амыдыралында
хүрээлелди, дыка хөй чүүлдерни бот-
тарынга ажыдып билип алыр; тоол
маадырларының эки болгаш багай аажы-
чаңын көргүскенинден, уруглар чүнү кы-
лыптарга экил, чүнү кылыптарга багайыл,
кымны өттүнүп болурул, кымга демей
эвес болза экил деп чүвени билип алыр-
ла болгай. Амгы үеге бичилерниң чаа
одунган ындыг сонургалын компьютер
оюннарына тыва тоолдарның сюжетте-
рин кирип тарадыры дыка чедимчелиг
болур ийик.

Шаанда тоолчулар азы ада-ие уругла-
рына тоолду хар-назынының аайы-биле
ыдып берип чораан. Чижээ, бичи ажи-
төлге көгүдүлгү тоолдарны, тывызыктаан
тоолдарны, дистинчек тоолдарны, угаа-
дылгы тоолдарны; элээди база улуг
уругларга хуулгаазынның тоолдарны,
овуузуңу тоолдарны, мөгелиг тоолдар-
ны, маадырлыг тоолдарны ыдып берип
чораан.

Тыва тоолдун идеялиг утказында
чоннун чөптүг чорук дээш демисели, этик-
тиг, эстетиктиг идеалдары илереттинген.
Акы-дунмалышкы эп-сеткил, бойдуска
хайыралыг болуру, мал-маганга, ажи-
төлге, төрзөн черинге ынак болуру, ону
камгалаары дээн чижектиг чоннун де-
мократтыг үзеп-бодалдары тоолдун кол
идеялиг утказы болур.

(Уланчылыг).

Зоя САМДАН,

ТГСЭТШИ-ниң литература болгаш
аас чогаал секторунун башкарыкчы
эртем ажылдакчызы, филология
эртемнеринин кандидаты.

ӨГБЕЛЕРНИҢ ЫДЫК ЧАГЫ

(Тыва тоол болгаш кижизидилге)

танчызы. Эгези №126 "Шында").

үзүүм болган авайымның
сүдү ышкаш...

үзүүм болган авайымның сүдү
ышкаш,
үзүүнүг, мага-боттан адырылбас,
ынар агаар, сеткилимниң хөрзүнү
бооп,
ыва дылым, дамыр-ханда тудуш
тур сен...

/А. Даржайның «Тыва дылым» деп
шүлүүндө үзүндү/

Тыва үндезин культураның кол өзгө-
лөрүнүн чон бооп артар магадыла-
төрзөн дылының амгы үеге чоорту
кап ораары эң-не дүвүренчиг байдал-
тургузуп турар. Дыл чокта, чон-даа
бас, ооң бот-онзагай культуразы-даа,
изидилгениң чаңчылдары-даа чоор-
тиде берип болур. Бо тургустунуп
ен байдалдың база бир чылдагааны
мبيوتر оюннарының тергидели
ларның чугаа-домаан, боданып
енир арга-шинээн сайырадыр ном
чуур чаңчылын база кошкадып,
ын-даа мырыңай шуут солуп турар
рган деп болур.

Төрзөн дылын эки билбес болза,
е дылдарны, хамыкты мурнай орус
ды, орус чоннун бедик культуразын
гээдип, бүгү талазы-биле сайыраңгай
и болуру берге. Ынчап кээрге бо чидиг
ырыгы шийтпирлээринин дөзү, бир ду-
рында, төрзөн дылды, төрзөн чогаалды
гээдиринге таарымчалыг байдалды
гузары негеттинип турар. Орус, тыва
дылды деңге өөредир болза, эртемниг-
и, чүрекир-даа кижилер үнер дээрзин
ыдырал кырынга көргөн болгай бис. Бо
ымдааны «Төрзөн дылды өөрөнгөм —
с дылды билип аарың!» Дөжү болгаш
жазы-дыр. /Чуртталгамдан танааным
...» деп М. Кенин-Лопсан шүлүк-биле
редип каан болгай.

Тываларның өгбелеринин өртемчейге
үжүнүн өззэнде бүгү-ле амылыг, амы
чүүлдерни бойдус-биле сырый холбап
зээп көөр сүзүк сиңген. Амгы үеге че-
р үзүлбейн дамчып келген күүседилге
чылының өззөн бойдусту ыдыкшы-
р сүзүглел тудуштуруп турар: өпей
ы, мал алзыры, чатчының чалбары,
чүнүн чалбары, хам алгызы, тоол
ары, хөөмейлээри д.о.ө.

Кижилер биле бойдус тудуш харылзаа-

лыг деп сүзүглел тываларның үндезин
культуразының быжыг дазылдыг, үзүлбээн
бир кол өзгө болганындан, ол хоруушкун-
нуг үелерде-даа уттундурбаан. Амгы
үеге тываларның өртемчей көрүүшкүнүн
тургузуп турар ол өзек улусчу болгаш
профессионал уран чүүлдун национал
бот-онзагайын тодарадып турар ылгавыр
демдээ болуп турар. Ынчангаш Тыва
чурту делегейде, бир дугаарында, чараш
бойдузу-биле база үндезин культу-
зы-биле билдингир, сонурганчыг бооп
турарының ужуру-даа ында.

Сөөлгү 20-30 чылдар дургузунда тыва
үндезин культура эглип келген. Борта
тыва гуманитарлыг эртем улуг рольду
ойнаан. Ылаңгыя тыва материалдыг куль-
тура — оран-сава, эдилелдер, хеп-сын,
аш-чем д.о.ө. — амгы үеге калбаа-биле
ажыглаттынып турар апарган. Сагыш-
сеткил культуразында национал байыр-
лалдар, тыва оюннар, шажын-чүдүлгө
сайзыралды алган. Үндезин культураның
көрүлдегил хевирлери — хүреш, аът чары-
жы, хөөмей, хөгжүм — эң-не нептереңгей
бооп турар. Ындыг-даа болза чиди-
рипкен азы чидирер деп барган хевир-
лер база бар. Чижээ, аас чогаалына
чеченнерниң чижери, узун ыры, тоол
ыдары. Өгбелерниң бурунгу өнчүзүндө
эгидип ап болур эртинелерни эртемниң
ачызында боттандырып эгелээни эки.
Чижээ, эрте-бурунгу түрк бижик тураска-
алдары, Деңгер-Дээрге чүдүүр чаңчыл,
скиф культуразы; тыва оюннар: кажык,
тевек, буга шыдыраа, баг адары д.о.ө.

Амдызында билбейн турарывыс,
ынчангаш ындыг-ла кончуг херек эвес
деп санаарывыс ышкаш сагындырар. А
херек кырында чонга кайы-даа үелерде
эң-не чугула херек, тыва дылды кадага-
лап чоруур чепсек — тоол ыдар чаңчыл.
Чиңгине тоол ыдар чаңчылды амгы үеге
эгидери янзы-бүрү чылдагааннар-биле
берге-ле харын. Массалыг информация
чепсектеринин шапкын хөгжээни-биле
тоолдун сайзыралы, ону ажыглаар тала-
зы-биле байдал дыка өскерилген, тоол
ыдар чаңчылдың чиңгине эдилекчилери
езулуг тоолчулар еске оранче чоруй
барган д.о.ө.

Ындыг-даа болза чаарттыңан хевир-
биле тоол ыдар чаңчылды эгидер аргалар
амдызында бар, ону кылыры харын-даа
эргөжөк чугула. Чүге дээрге тоол ыдар
чаңчыл — бурунгу шагдан бээр тыва

кижиниң сеткил-хөңүн, күзел-соруун
илердир, чоннун сүзүүн октаргай-би-
ле тудуштуруп сүр-күчүзү, национал
угаазылааның (менталитетинин) дем-
дээ турган. Амгы үеге ындыг сеткил-
хөңүн илередишкенин хөөмей болгаш
үндезин хөгжүм уран чүүлү солаан.

Тоол ыдар чаңчылды эгидип болу-
рунун аргазы — ону үндезин культура
системазының кезээ кылдыр көөрү. Бо
концепцияны эрткен үеге хая көрнүр
(ретроспективтиг) арга-биле боттан-
дырып болур. Эскээр чугаалаарга, ам-
гы үениң күүседилге чаңчылдарының
көрүлдегил хевирлеринге даянып,
чаарттыңан тоол ыдар чаңчылды
тускай тургузуп, чоорту чиңгине тоол
ыдарыңче эглип кээп болур: национал
байырлалдар — сүзүк-чүдүлгө езулап-
дары — хөгжүм — хөөмей — тоол.

Тыва кижиниң бойдус-биле тудужун
эң-не күштүг илередип чоруур болгаш,
чонга чоок нептереңгей апарган хөөмей
уран чүүлү бо ажылывыска көвүрүг бооп
болур. Тоол ыдарының потенциалдыг
күүседикчилеринге хөөмейжилер хамаар-
жып болур. Чүге дээрге оларның көвей
кезиниң октаргайже көрүжү бир тускай,
харын-даа оларның иштинде тоолдун
чиңгине эдилекчилери, тоолчуларның
дорт салгакчылары (анаа күүседикчилер
эвес, а чаянныг) база бар. Оларны хөй
чаянныг күүседикчилер (синкретиктиг
күүседикчилер) деп эртемде адап турар.

Чижээ, Тываның улустун хөөмейжизи
Мөңгүн-оол Ондар өгбө кырган-ачазы
Сүт-Хөлдүн сурагылыг тоолчузу Тевек-
Кежегениң хөй талаалыг салым-чаянын
дөзөп алган — хөөмейлээр, игилдээр,
хөгжүм херекселдери чазаар, тоолдаар.
Ук факт-барымдаа тываларда бо он-
загай чаңчылдың бөгүнгө чедир дириг,
үзүлбээниң бир көскү бадыткалы
бооп турар (мындыг чижектерни Тыва
үндезин культура төвүнүн ТГТШИ-биле
кады организастан эртрип турары
тоол күүседикчилеринин мөөрейлеринин
түңнелдери база бадыткап турар).

4. Тывызыым — дытта,

тоолум — дошта

Чаңгыс өнчүм — арттырып каар
уян ырым.
Салгап алыр оолдар, кыстар,
үре-садым

Дөрт чыл бурунгаар 2014 чылда Россия Федерациязының балык талазы-биле агентилелиниң «Хемнер, хөлдерге балык тударының дугайында» чаа дүрүмү күш кирген. Бистиң Тыва Республикага хамаарыштыр алырга, чылдың-на апрель 20-ден июнь 20-ге чедир, оон аңгыда сентябрь 10-дан октябрь 10-га чедир Улуг-Хем болгаш база ынаар кири агып чыдар хемнер болгаш ооң-биле тудуш хөлдерге кандыг-даа хевирниң балыктаашкынын чорудары хоруглуг.

Ынчалза-даа спортчу болгаш арыг-агаарга дыштанып алыр дээн сонургалдыг балыктаашкын база ол ышкаш балык туткаш, садып сайгарып турар хамаатылар хоойлуну чедир билбес азы тоомча чок болганындан торгаалдарга онаажып турар. Хоойлу-дүрүм билбези, харыысалгадан чайладыр чылдагаан эвес деп чүүлдү угаап билзе чогуур.

Бо чылдың 9 айларының дургузунда хей санныг административтиг протоколдардан аңгыда, 3 кеземче херээн оттурган. Тыва Республиканың аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитетиниң килдис начальниги Уран-Даш Ооржак-биле ужуражып, ук хоойлуну делгеренгей тайылбырлап бээрин билээн бис.

– Уран-Даш Хапыр-оол-ович, балыктаары хоруглуг үелерде кандыг балыктарны тударын чөпшээререйин турарың?

– Апрель 20-ден июнь 20-ге чедир, оон аңгыда сентябрь 10-дан октябрь 10-га чедир кадыргы, ленок, мыйыт азы шокарны, белди тударын хоойлу езуугаар хоруп турар. Бел дээрже Тываның Кызыл дептеринче кири бижээн ховар балык болур. Оон аңгыда сентябрь 20-ден ноябрь 30-ге чедир республиканың девискээринде хөлдерден сиг деп адаар балыкты тударын хораан.

Октябрь 1-ден декабрь 31-ге чедир пелядь азы ак-балыкты тудары хоруглуг. Тодаргайлаарга, май 1-ден июнь 30-ге чедир Ноян-Хөлге, Хамсыра, Чаваш болгаш Хамсыраже кири агып чыдар хемнерге, ол ышкаш май 1-ден июнь 10-га чедир Тываның девискээринде Улуг-Хемче кири акпайн турар хөлдерге балыктаарын чөпшээререйин турар. Ындыг-даа болза чурттап турар суурунун хем кыдында административтиг кызыгаарындан өрү алзы 500 метр, куду алзы 500 метр черге сыырткыш-биле балыктаарын чөпшээрер каан.

– Кышкы балыктаашкында хоруглуг чүүлдер дугайында чүнү чугаалап болур силер?

– Кышкы балыктаашкында хамаарыштыр хоойлу-дүрүмде хоруушкуннар чок. Чазын, чайын база күзүн балыктаашкынны хоруп турар чылдагааны мындыг: чазын балыктар хем өрү үнгеш, үргенге чажар, чайын өзүп көвүдээр, күзүн кышты эртип алыр сорулга-биле оstarга, эзермер-

ге дунчулап чыгып эгелээрин өөренип көргөн бооп турар.

– Уран-Даш Хапыр-оол-ович, чижээлээрге, бистиң республикага хамаарыштыр алырга, Тожу, Тере-Хөл кожуннарның чурттакчыларына аң биле балык эди кол чиир чеди болгай. Оларга көрдүнген тускай чиигелдер бар боор бе?

– Тожунун, Тере-Хөлдүн-даа чурттакчыларына федералдыг хоойлу-дүрүм чаңгыс аай. Олар ону албан сагыыр ужурулуг. Ындыг-даа болза балыкты тудар чөпшээрел азы квоталар езуугаар тускай чиигелдер бар. Ону муниципалдыг девискээрде чурттап турар чоннарның төрөл-бөлүүнге аңгылап бээр. Федералдыг төптен Соңгу Чүктүн үндезин болгаш эвээш санныг чоннарына көрдүнген квота-биле бо чылын Киж-Хемде «Узю» төрөл-бөлүккө шортанны 1 тоннаны, ала-буганы 200 килди, плотваны – 340, карасыты – 380, кадыргыны – 200, сиг деп балыкты – 300, ленокту 400 килди тударын чөпшээрээн.

База катап айтып демдеглен каайн, чүгле чаңгыс негелде балык үргенелеп, дунчулап турар болгаш балыктаары хоруглуг үелерде балыктап болбас. Тожу чону боттары билбейн турар чадава, төрөл-бөлүктөрниң баштыңнары балык тудар чөпшээрел бижиктерни кээп албайн турар. Бо дээрже күрүнениң эрге-чагырга органны-биле кады ажылдажылганын кошкан көргүзүп турар эвес бе?

– Хоруглуг үелерде балыктааны дээш торгаалдың

хемчээли кайы хире болуп турарың?

– Балыктаашкын дугайында хоойлу-дүрүмнү хажытканы дээш 2000-дан 5000 рубль чедир административтиг торгаалды онаар. Бойдуска чедирген когаралдың хемчээли-биле, тодаргайлаарга, хей хемчээлди балык-байлаң тутканы дээш кеземче херээн-даа оттуруп болур.

Чижээлээрге, республиканың өске кожуннарындан база кожа регионнардан келген хамаатыларга хамаарыштыр 124 административтиг протоколдарны долдурган. Оон иштинде 80 херекти Саян артындан дыштанып келген туристерге хамаарыштыр бүрүткээн.

Тожунун Хамсырага чай дургузунда чорудуп келген хыналдаларның түңнелинде чөпшээрел чок балыктап турган хамаатылардан 16 четкини, 24 спининг азы ырады октаар сыырткыштарны, 83 бөдүүн сыырткышты, моторлуг 7 хемени база бир хеме моторун хавырган. Ол ышкаш 27 ясты, 10 шортанны, 4 лещти, 458 кадыргыны, 209 ленокту, 16 мыйытты чөпшээрел чок тутканы илерээн. Төтчеглекчилерге онааган тор-

гаал 251 муң рубль болган. Ону шуптузун республика бюджетинче шилчиткен. Күрүнеге чедирген 186 муң 820 рубль түңнүг когаралды катап эгиткен.

– Уран-Даш Хапыр-оол-ович, Тывага өске регионнардан кайыын хей балыкчылар кээп турарың?

– Колдуунда Кемерово-дан хей киж кээп турар. Оон аңгыда Иркутск, Красноярск, Санкт-Петербург болгаш Москвадан безин кээп турар төтчеглекчилер бар. Улуг делгем чуртувус Россияның кандыг-даа булуңунга баргаш, дыштанып алыры хамаатыларның конституцияда бижиттинген эргезиле болгай. Ынчалза-даа хоойлу-дүрүмнү сагыыр апаар.

Бир чамдык таварылгада тус черниң чурттакчылары боттары келген аалчыларны автомашина-биле ырак черде хөлдер, хемнерге чедирип турар. Аңаа баргаш, боттарының хемелерин берип, хөлезилеп төтчеглекчилерге хоойлуга удур балыктаарына таарымчалыг байдалдарны тургузуп, боттарына ажык-кончаа сүрүп, акша-хөреңги ажылдап ап турар барымдаалар база илереп турар.

– Балыктаарын чөпшээререйин турар үелерде хей балык туткан дээш кеземче чөпшээрээ оттурган таварылгалар бүрүткеттинген бе?

– Аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитетиниң инспекторларының ОШАЧКИ ажылдакчылары-биле каттышкан рейдизиниң үезинде бо чылдың май 16-да Бояровка – Тора Хем оруунга УАЗ автомашинаны доктааткан бис. Оң түңнелинде Тожу кожунун чурттакчылары туттурган. Оң ниитизи-биле 1000 ажыг балыкты машиназынга сөөртүп чоран. Оон иштинде 733 кадыргы, бел, 261 ленок, 40 сиг болгаш шортанны найысылал Кызыл садып саарып алыр соругалыг бар чорааны илерээ. Кызыл – Сарыг-Сеп оруунга муң 70 балыкты аппарат чорат туттурган таварылганы ма 26-да бүрүткээн. Үш дугаар рек сентябрь 22-де демдеглетинген. База Сарыг-Сеп – Кызыл аразында автоорукка Тожу кожунунун чурттакчылары 14 ажыг аңгы-аңгы балыктар садып саарып алыр соругалык сөөртүп чораш, туттурган.

Бо таварылгаларга хамаарыштыр хоойлуну хажыткы дээш кеземче херээн оттурган Амгы үеде истелге ажылдап чоруп турар.

– Уран-Даш Хапыр-оол-ович, хоойлу-дүрүмнү чандык баспайн, көрдүнген хуусаа балыктаар күзелдиг кижилерге кандыг чагыг-сүмени бер болур силер?

– Амгы үеде улуг, биче кижилер Интернет-биле ажылдап билир, медээлерни номчуп турар болгай. Хоойлуну эки сагыыр деп бодаар болза, Тыва Республиканың аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитетиниң албан езуунуң сайтында кирип, база ышкаш балыктаашкын талазы-биле федералдыг агентилелди албан езу-биле медээлерни номчуп, таныжып ап турар күзенчиг.

Мерген ОНДА
чугаалашкан

Номчукчуларның чагаалары

ДЕТКИП ОР МЕН

Өгбе солунувус «Шынг» Бораш Ондарның база Борбай Өлзейниң «Хүндүлүг атты тывысса» деп чүүлдерин номчааш, деткип, катчып ор мен. Хей чылдарда «Шын» солун-биле быжыг харылзаалыг, көдээ амыдыралды бижип чырыдып чоруурлар республиканың суурларында бар. Чуртунун, чонунун дугайында олар билир болгаш, материалдарына көдээниң хүн бүрү амыдыралының янзы-бүрү болуушкуннарын удаа-дараа бижип турар. Солунга материал бижир ханы бодамчалыг угаан, билиг-мергежил херек ажыл-дыр.

Көдээ бижикчилерниң журналист деп ады чок-даа болза, чуртталгада эки-багай чүүлдерге тоомча чок эвес, кады ажылдап, чурттап чоруур чону дээш сагыш аарып чоруур кижилер-дир. Мээң билирим Оолак Даржаевич Кара-Сал, Мөңгүн-оол Бораевич Дарый-оол, Надежда Айыровна Куулар, Лариса Уйнушкаевна дээш өскелерге-даа «Көдээ бижикчи» деп атты тывысса кандыгыл?

Мен 9 класстан эгелеп, бөгүнге чедир солуннарже материалдарны бижип чор мен. «Шын» солунга материалымны эң баштай үндүргөш, гонорар акша почта дамчыштыр редакция чорудуптарга, ону алгаш, «Медок» деп шоколад класска садып эккээримге, эш-өөрүм ону үлежип чип турганын сактып чор мен.

«Ленинчи орук», «Эне сөзү» солуннарга материал-

дарымны парладып чордум. «Ава» солунунун кол бижикчилериниң, тарадыкчыларының бирээзи мен.

«Шын» солунга мөөрейлерге киришкеш, кол редакторлар турган И.М. Дамба-Хуурак, А.С. Шоюн оларның холдарындан алган шаңналдарым бар.

«Шын» солунну чаңгыс хүн номчувайн баар болзумза, сагыш-сеткилим саарзык.

М. ЧЫЛБАК,
күш-ажылдың хоочуну, РФ-тиң улус
өөредилгезиниң хүндүлүг башкызы.

СУРГУУЛДАРГА ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИМ

Хоочуннар хүнү октябрь 1-де Самагалдайның № 2 ортумак школазының 5 «в» класының өөреникчилери удуртукчу башкызы Розалия Дойдуювна Моңгуш-биле меңээ улуг дузаны көргүскенинге сеткилим өөрдү.

Оолдар, уруглар хей-аъттыг ажылдап, бажың чанында богумну аштап, чунар-бажыңымга суглап, бар-лаа шаа-биле дузалаштылар. Оолдардан Мөңгүн-Сай Чиктол, Меңги Чооду, Аңчы-Кара Наңзал тергин ажылдадылар.

Клазының башкызы Розалия Дойдуювна уругларны башкарып турда эпиг-ле-дир.

Самагалдайның № 2 школазының өөреникчилери

кырганнарга бо-ла дузалажып чедип келир чаага чаңчылдыг улус. Меңээ дузалашкан оолдар, уруглар болгаш башкызынга эки өөредилгени болгаш ажылдааас-кежикти, бүгүдөгү экини күзедим.

Клара НАМЗЫРАЙ-ЧИҢМИТ
күш-ажылдың хоочуну

БИСТИҢ КИЛЕҢВИС

Кызыл хоорайның Спутник микрорайонга аныяк шаа-даа оолду бижектеп өлүрүп кааны республиканың чоңу хомудадып, килеңин хайындырган.

Өлүрүкчү аныяк оол чараш чылдарын тенниг херин иштинге эрттирер. Суурлар, хоорайлар кезип, бажың чайып чоруур оолдар боданыңар. Чараш кыстарың хейүн көрүңер даан! Оларның-биле өг-бүлө туду, аас-кежиктиг чурттап, мал-маган азырап өстүрүп, оң акша-хөреңгиге, машина-балгатка чедирип ап чоруңар.

Сөөлгү үеде бижек хойлап алгаш чоруур кижилер көвүдээн. Чүгле кортук кижилер бижек ап алгаш чоруур Чидиг бижектен канчап чарлып алыр нация боор бис?

Боданыңар адапар, иелер, ажы-төл!

Киж амы-тынынга чедер чорук турбас ужурун бистиң килеңивис ыңдыг.

Мария ОНДАР, Ольга САГААН

Шагаан-Арыг хоорай.

Тываның Композиторлар эвилелиниң 40 чылынга

ЫРЫ-ХӨГЖҮМ ЧОГААДЫП...

Октябрьның 18-20 хүннеринде Тыва Республиканың Композиторлар эвилели тургустунганын бээр 40 чыл оюн демдеглер эрттирген. Төөгүже хая көрүнүп, актып көөр болза, мындыг. Тыва ССР-ниң Композиторлар эвилели 1978 чылда тургустунган. Ооң баштайгы даргазы композитор Б. Чыргал-оол, кежигүннери Д. Кенденбил, Х.К.-С. Дамба, Н. Нухов болгаш хөгжүм шинчилекчиси А. Сапельцев.

1990 чылдарда профессионал болот-тывыгыр композиторларның телдери каттышкан. Ол үеде Тываның Композиторлар эвилелиниң хүннеринге С.М. Бюрбе, С.И. Бады-база хөгжүм шинчилекчилери Е.К. Алина, В.Ю. Сюзюкей олар кирип келген.

2000 чылдарда профессионал композиторларның организациязы тургустунган, ону Россияның композиторлар эвилелиниң тыва салды деп адай берген. Ону Екатерина Алина удуртуп эгелээн. Билдиги улукчуң ачызында композиторлар азының чаа төлээлери арбын-немежи, кожа регионнарда коллары болгаш Россияның Композиторлар эвилелиниң баштаар чери-биле дээди билим алышкан.

2014 чылдан бээр Россияның Композиторлар эвилелиниң Тывада салбын даргазынга Буян-Маадыр Ир-юлович Түлүш соңгуттурган. Бөгүн композиторлар С.И. Бадыраа, Лопсан, Ч.В. Комбу-Самдан, У.Б. Шку, А.С. Монгуш, О.В. Түлүш, Оюн болгаш хөгжүм шинчилекчи-З.К. Кыргыс, В.Ю. Сюзюкей, А.Д. Б. нмаа, Н.А. Баркова, С.С. Хертек бактап турар.

Тываның Композиторлар эвилели 40 чылдан юбилейинге скааткан улук хемчеглерниң эзи композиторлар болгаш дикилер ортузунга Владимир аттыг регионнар аразының III рузу болган. Бо мөөрейни «2012-чылдарда Россияның культу-» федералдыг программаның эш Россияның Композиторлар эвилелиниң, ТР-ниң Культура болгаш им яамызының деткимчези-биле иштаан.

Мөөрей ийи угланышкыга эрт-1. Композиция. Аңаа Тывадан, саядан, Бурятиядан болгаш сибирск, Казань хоорайлардан профессионал композитор ки-ен. 2. «Күүседикчи уран чүүл».

170 кижиги киришкен. Ол дээр-мак болгаш дээди профессио-нердилге черлериниң, уруглар-хөгжүм школаларының өөр-елери болгаш башкылары-дыр.

Композиция» деп угланышкы-жюри даргазы Россияның Композиторлар эвилелиниң даргазы, РФ-тиң аш Татарстан Республиканың туң артизи Рашид Калифуллин, Гүннери – Екатерина Карелина,

Чүүл эртемнериниң доктору, сибирск консерваториязының нтизи, ТР-ниң уран чүүлүнүң алыг ажилдакчызы, Оксана Түлүш, национал оркестрнин уран чүүл тукузу, ТР-ниң уран чүүлүнүң алыг ажилдакчызы, Сайдана Хертек, иң Культура яамызының профес-ал уран чүүл болгаш өөредилге изиниң начальниги.

Күүседикчи уран чүүл» угланыш-кының жюри кежигүннери: Павел дный, Россияның Композиторлар эвилелиниң харысалгалыг секретары, сваның №66 уругларның хөгжүм азының директору, хөгжүмчүлөр диязының эртем секретары, пиа-композитор; Андрей Шарк ди-ер, Абаканның муниципалдыг хөгжүм оркестриниң уран чүүл тукузу, РФ-тиң болгаш ХР-ниң Туразының алдарлыг ажилдак-чы; Валерий Ондар, РФ-тиң бол-ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, хөгжүм башкызы; Вла-ир Минин, ТР-ниң культуразының

алдарлыг ажилдакчызы, А. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң башкызы; Софья Кара-оол, ТР-ниң Улустуң арти-зи, делегей конкурстарының лауреады, В. Тока аттыг симфониктиг оркестрнин солизи.

«Композиция»: «Оркестр хөгжүмү» номинация: 2-ги чергениң лауреады Чойгана Комбу-Самдан, уран чүүл колледжиниң башкызы, 3-кү чергениң лауреаттары: Лариса Санжиева (Бур-тия), Урана Хомушку (Тыва).

«Камерлиг-инструменталдыг хөг-жүм»: Урана Хомушку (Тыва), Сүгдер Лудуп (Татарстан), Ачыты Кара-Сал (Новосибирск).

«Вокалдыг-хор хөгжүмү»: 2-ги чер-гениң лауреады Оксана Алахтаева (Хакасия), 3-кү чергениң лауреаттары Аяна Оюн (Тыва), Чойгана Комбу-Сам-дан (Тыва).

«Тыва национал хөгжүм херексел-деринге чогаалдар»: 1-ги чергениң лау-реады Урана Хомушку, 2-ги чергениң – Чойгана Комбу-Самдан, 3-кү чергениң – Наталья Лопсан.

«Инструменталдыг уран чүүл» угла-нышкың талазы-биле (фортепиано) Дээди шаңналды А. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң башкызы Ильяз Чолдак-Көковна Ондар чаалап алган.

«Күүседикчи уран чүүл»: «Чаңгыстың күүселдизи» номинацияга назы-хар аайы-биле аңгылап түннээн. 15-тен 22 хар чедир А.Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң сургуулу Вероника Мон-гуш лимбиге оюну дээш, 1-ги чергениң лауреады болган. 23 хардан өрү на-зылыглар аразында гобой деп хөгжүм херекселинге оюну-биле симфониктиг оркестрнин хөгжүмчүзү Шораан Ондар 1-ги чергениң лауреады болган.

Ыраажылар аразында Дик-ырак Назын (уран чүүл колледжиниң баш-кызы) 1-ги чергениң лауреады болган. 2-ги чергениң Белек Бауу (студент) чаалап алган, а 3-күзүн – Карина Хо-валыг (студент).

«Күүседикчи уран чүүл»: ансамбль-дер аразында ТР-ниң Чазааның Үер хөгжүм оркестриниң хөгжүмчүлери – саксофон ойнакчылары Начын Донгак, Сергек Сандык, Саян Салчак оларның триозу тирикчи болган. Оркестрлер аразында А. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң орус улустуң хөгжүм херекселдериниң оркестри шылгарап үнгөн.

Фестиваль үезинде ырак-узактан келген аалчылар мастер-класстары, «төгериң столдары» эрттирген. Ново-сибирск консерваториязының доценти-зи Екатерина Константиновна Карелина «Хөгжүм өөредилгезиниң психологтук аспекти» деп темага мергежил бедидериниң өөредилге курузун эрттирген.

Тываның композиторларының бай-ырлалына тураскааткан юбилейлиг хемчеглер В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга байырлыг кон-церт-биле доозулган. ТР-ниң культура болгаш туризм сайыды А.К. Тамдын көрүкчүлөргө болгаш аалчыларга ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун өмүнээзинден байыр чедирип, Тываның композиторларының байыр-лалын каастагып, орук-суурну узак дивейн кирип чедип келгени дээш, өөрүп четтиргенин илередип, моон сонгаар-даа кады ажилдажылгага идегелин илередип, сүй белектерни тураскаалга сөңнээн.

Россияның Композиторлар эвиле-линиң даргазы:

– Тываже шагда-ла келиксеп чо-раан мен, ол күзелим бүттү. Тыва чер кайгамчык чараш-тыр, тыва чон аажок биче сеткилдиг, хүндүлээчел-дир.

Бисти чылы-биле хүлээп алганыңар дээш, мөгөйп тур мен. Тыва хөгжүмү силерниң кайгамчык салым-чаянныг чаңгыс чер-чурттууңар Алексей Бокта-евич Чыргал-оолдун чогаалдарындан шагда-ла эки билер мен. Ол Казань консерваториязының доозукчузу бол-гай. Ооң чогаалдарын дамчыштыр тыва хөгжүм херекселдерин магадап, танып билип алган мен. Хөмөйниң кижиниң сагыш-сеткилин хөлзедип кээр хуулгаазын күжүн дыңнап, танып билип алганымдан бээр төнчү чокка магадап чор мен. Тыва хөгжүмүнүң ат-сурагыг үндөилекчилериниң ажил-херээн уламчылап турар анык хөгжүмчүлөр республикаңарда дыка хөй-дүр, аңаа канчап өөрүвес боор. Ылаңгыя чаа эрткен В.Тока аттыг мөөрейниң кир-жикчилери дээр-келир үениң салым-чаянныг хөгжүмчүлери-дир дээрзинге черле чигинмес мен. Силер бүгүдөгө чедишкinnerни күзедим.

Бурятия, Хакасиядан аалчылар база чылыг-чымчак сөстөрни чугаа-лап, өөрүп четтиргенин илереткен. Удур-дидир сүй белектерни солушкан соонда, концерт эгелээн. Шынап-ла, ыраажылар, хөгжүмчүлөр-биле бистиң Тывабыс бай-дыр дээрзин ол концерт бадыткады.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

«Дүрген дуза» станциязының 60 чылынга

АК ХАЛАТТЫГ ЭЖИМ ДУГАЙЫНДА

Кызыл хоорайда «Дүрген дуза» станциязының тургустунганындан бээр 60 чыл болган оюн бо хүннерде байырлап турар. «Дүрген дуза» дээр-ге чонга чугула херек улук организация болур. Кызылдың «дүрген дуза» чеди-рер станциязында шыырак билиглиг эмчилер кыштың соогу-даа дивес, шудургу ажилдап турар.

Ол станцияга 8 чылдың дургузунда ажил-дааш, кадымның байдалы-биле үнгөн мен. Көдээден келген кижиге меңээ баштайгы үелерде ажилдаарымга берге турган. Кады ажилдап турган эш-өөрүм меңээ арга-сүмезин кадып, чалалгаларга баргаш, чүнү кылырын өөредип турган. Баштай ажилдап кирерге, улук эмчилер шылгалда дужааткаш, хүлээп алыр. Хөй чылда стажым, дээди категориям, база аарыг кижини дамырже часпайн сыкыртыры дээш шыырак билимни көргүзүп тургаш, ажилдап кирген мен. Меңээ арга-сүмезин берип чораан эжим бар, адын Дүдүп (Роза) Очур-ооловна Коңгар-Сюрюн дээр. Ол 1946 чылда Барыин-Хемчиктин Эрги-Барлык суурунга төрүттүнгөн. Шуй ор-тумак школазын дооскаш, улаштыр 1971-74 чылдарда Кызылдың эмчи училищезиниң «фельдшер-акушер» курузун чедишкinnerни дооскан. Баштайгы ажилчын базымын Республиканың №1 эмнелгезиниң травматоло-гия салбырынга эмчи сестралап эгелээн.

1979 чылдан эгелеп «Дүрген дуза» стан-циязынга чалалгалар эмчизи болуп ажилын уламчылаан. Орус дылга эки чугаалаар, профессионал билии шыырак, хынамчалыг, негелделиг болгаш чоннуң хүндүткелин чаа-лап ап, «бездипломный терапевт» («диплом чок терапевт») деп шолу атка четкен, чүрек аарыгларын база эки билер. Эртемни билер шыырак эмчи станцияның эмчилеринге арга-сүмезин берип, өөредилгени-даа эрттирип бээр. Бичежек мага-боттук, топтук бүдүштүг, севергин эмчи та чеже-чеже берге чалалга-ларны чүктөп эртпээн дээр. Оода эки мен база бичежек мага-боттук. Аарыг кижини ие-лээн носилкага чыттыргаш, көдүржүп алгаш, чедирип турган бис. Санитаркалар боттары шуут чай чок болур.

Бир мындыг таварылганы кирип көрейн. Солагай талакы дачаларже чалалгага чо-рааш, ажилывысты доозупкаш, эрги алгы заводунуң оруунче ээп бар чорааш, орукта ийи машина үскүлешкенин көрүп кагдывыс. Ынчан дендии соок чүве. Эжим дораан-на станцияже дыңадыпкан, оон иелээн дүшкеш, «УАЗ» машинага халчып чеде бээривиске, чолаачызы ушта халый берген, кызыл мыңгы хан апарган олур, бир оол черде чыдыр. Кончук соокта черде чыткан оолга эм салыптарымга, бичии оңгарлып келген. Дораан-на носилкага чыттыргаш, республика эмнелгезинче углаптарывыска, «дүрген дузаның» өске машиналары карыш-тыр чеде бергеш, озал-ондак болган черге артып калган улустарны база эмнелгеже чедирип эккелгеннер. 3 кижиги ол-ла черинге шыдашпайн барган болган.

Эжимниң өөнүң ээзи Каамин Коңгар-Сю-рюн күш-ажылдың хоочуну, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугчузу чораан. Бо үлгерлиг өг-бүлө 4 ажы-төлдүг, шуптузу эртем-билиглиг ажилдакчылар болгулаан.

Авазының изин истээн чаңгыс кызы Анай-Хаак анестезиолог-реаниматолог эртемниг. Амгы үеде республиканың №1 эмнелгезин-де ажилдап турар, ооң огу Красноярск хоорайда студент. Дүдүп Очур-ооловнаның оолдары база тус-тузунда эртемнериниң аайы-биле ажилдарлыг. Эжим 5 чаптанчыг уйнуктарлыг кижиги, оларның соонда уйнуунуң чаш уруу база немешкен. Уйнуктарының ынак кырган-авазы кадык камгалалының хүндүлүг ажилдакчызы, шаңнал-макталы хөй. Келир чылын чонга буян чедирер ажи-лынга 40 чыл болур. Ажылынга бердинген, бергелерге торулбас эжимге база кады ажилдап чораан коллективим «дүрген дуза» чедирер станцияның ажилдакчыларынга байырлалын таварыштыр аас-кежикти, бы-жыг кадыкшылды, чедишкinnerни «Шын» солунну дамчыштыр сеткилимден күзеп олур мен.

Раиса Ховалыг, РФ-тиң кадык камгалалының тергини, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Бөгүн – Политиктиг репрессияга таварышканнарның сактыышкын хүнү

ШААЖЫЛАЛ
ХООЙЛУЗУ

1938 чылдың август 31-де ТАРН ТК-ның III онза Пленуму ажылын эгелээн. Чурмит-Дажы, Данчайлар дугайында илеткелди ТАРН ТК-ның Чингине секретары С. Тока кылган. Аңаа контрреволюстуг чурмит-дажы-данчайларның «бөлүүнү» херээниң истелгези доозулганын база ону Онза судка удавас көөрүн чарлавышаан, оларның хуу-салымын баш удурла үзе шиитпирлээн. Ооң-биле чергелештир ол контрреволюстуг бөлүктүн «чер-черлеринде бөлүктөрүн, артыышкыннарын» дазылындан тура тыртып узуткаар «чидиг сорулганы» салган.

Ынчангаш ол херекке эң-не кол чугула чүүл Нам, Чазаага «ханы бердинген» кадрлар чугула апарган. Ынчангаш илеткелде чугула сорулгаларның бирээзи «контрреволюстуг идегеттерниң когун үзе узуткаар төлээде, хол-буду сирилес, хан-чинден кортпас кадрлар херек» деп айыткан. Шак ындыг «кадрлар» чер бүрүзүнге тыптып, 1938 чылдың октябрь 10-13-те болган «Онза ажык судтуң» доостуру билек, ТК-ның кол ажылдакчылары боттары баштааш, кожуун бүрүзүнге бөлүктөр болуп четкеш, хей «контрларны» илередип эгелээннер. Чадаанага, Шагаан-Арыга, Самагалдайга болгулаан сүртенчиг, уйгу-дүштен ыравас үнүүшкүннүг судтарның чалгыычаңгыс эвес кижилериниң салым-хуузу ол-ла черинге үзе шиитпирлээн. Шаажылап тыва черниң булуң бүрүзүнге каш чыл улажып келген.

Чөөн-Хемчиктин Солчур, Хөндөргей, Хайыракан, Баян-Таладан 60 ажыг, Тес-Хемниң Тестен, Тере-Хөнден, Бай-Хөнден, Чыргаландыдан 30 ажыг, Тандының чүгле Көк-Булуң сумузундан 60 ажыг, Улуг-Хемниң Көк-Чыраа сумузундан 20 ажыг, Тере-Хөл кожуунуң Каргы, Балыктыг сумуларындан 40 ажыг кижилер «контрбөлүктөрү чылча шапкан». «Хөндөргей, Хайыракан ийи сумуда кончуг дыңзыг контр бөлүк барылап», «Шуйда контр бөлүк шагда турган. Өскелерин ам-даа илередип турар» дээн чижектиг мырыңай чажыт илеткелдер архив документтеринде бар. Олардан аңгыда ол-ла херектерге чыпшыр туттуруп, тыва эш-өөрүнүң каржы салымын үлешкен орус, кыдат, көрей сөөктүг кижилер база хей.

Бо хоойлу-биле чепсегленген Ишти херектер яамызының төлээлери кожуун, суму бүрүзүнге кара туразында хей кижилерниң амы-тынынга четкеннер. Чижээ, ТАР Биче Хуралының Президиумунуң секретары чораан Монгуш Чадамба, Калзан, Ак-оол оларның чаңгыс коллегияга көргөн 18 кижилер «контр» бөлүүн мынчаар буруудаткан: «Чурт иштинге үймээн-самыын үндүрер сорулга салган, чазактын хүн бүрү ажил-чорудулгазынга удур. Бир эвес контрреволюстуг херээ боттанмайн баар болза, төрөөн чуртундан ырап, даштыкы кыргыс чуртче дезип дургуннаар деп тургаш, туттурганнар». Барыын-Хемчиктин Ак сумузундан эртем-шинчилелге сундулуг, тыва бижиктин баштайгы төлөвилелин чогааткан Лопсан-Чинмит баштаан 5 кижини база Кызыл-Мажалык эге школазының өөреникчизи Адыг-оол башкыны тудуп хоругдаан.

Тыва намның база эрге-чагыргазының удуртулгасындан 20 ажыг кижик хоойлуга таваржып, хилинчектиг үүлени эдилээннер. Оларның аразынга кожуун даргалары Чөөн-Хемчиктен Лама, Улуг-Хемден Санчай, Каа-Хемден Одумачы, Тере-Хөнден Дүгер, Барыын-Хемчиктен Хүреш-оол база Тес-Хемниң ТАРН кожомо даргазы Таржаа олар киргеннер. ТАРН Кызыл хоорай комитетиниң даргазы Сундуй,

Кочетовтуң отрядының кызыл партизаны, орден-хавыялыг Оюн Самбуу олар амы-тынынга четтингеннер. Онза коллегияның хуралына көргөн шииткелди Биче Хурал Президиуму бадылап турган. Шак ындыг бир хуралга Тес-Хемниң Тере-Хөл сумузундан боолап шиидерин көргөн Соян Айыраа, Соян Дембирел, Соян-Дамчаннның херектерин көрүп турда, баштайгы ийи кижини «чаңгыс үн-биле» көрүпкөн турган. Чамдык таварылгада 8 чылга шиидер кылдыр көргөн шиитпирни улам дыңзыткаш, өлүрүп шаажылаар чоруктар база турган. Бо дээрже ол үениң каржы-дошкун херечизи-дир.

Үжүк-бижик чаа-ла тургустунган Тывага эң баштай эртемден ат камгалап, Москвага Чөөн чүк улустарының университетиниң аспирантуразын дооскан, 30 хар чаа-ла чедип чораан Самбуу Буян-оолович Ооржакты кандыг-даа буруу чок актыг черге «чоннуң дайзыны», «аңгының бүтпес идегеди» деп хол-мөгө нүгүлдүг буруудаашкын-биле тудуп хоругдааш, 1946 чылда онзагай политиктиг лагерже шөлүп, 25 чыл дургузунда хосталгазын казып шиидип каарга, Карагандада чеч казар шахтага ажилдап тургаш, кижидыдажы аргажок хилинчекке шыдашпайн, 1949 чылда өкпе аарааш, ол-ла черге өлгөн.

КАРГАП ЧОУУЛ

Актыг черге «контр» диртип, шаажылаткан
Адаларны, акыларны чеже дээрлэп?
Арыг-шынчы, ховар чалыы
назынында
Хары черге түрөгдөлди
көрүп чорааш,
Кара бажын салганнарны
санап четпес.
Чонга, чуртка дөмөк болуп
соруу күштүг
Чоргаар көрүш, чырык сеткил
хөңнүн каастаан
Чолдуг, чаагай ажил-биле
онзалангаш,
Чонувустуң ортузундан
депшип үнгөн
Езулуг-ла маадырлар олар чораан.
Нүгүл-холка, дарлал-бекке
сөгүрбейн,
Нүүрүн олар ышкынмааннар,
саттынмааннар
Чылдар эртип, үе шуужуп узаза-даа,
Чырык адын төрөл чону
бедик тудуп,
Чүрөктөрдө камнап, сактып,
утпайн чоруур.
Кээрээз сеткил, сүзүк,
чол чок эргеттеннер
Көргөдир узуткап каар арга дилеп,
Кижилерни доорбаштарга
дөмөй бодап,
Хирээлөп-даа,
доорап-даа болур хире
Киткей берген магадын дег
дөндөп турган.
Балык байлаң бажын куду
чыдыыры дег,
Бардам, тенек ногаандыктар
бөгүн сөңнээн
«контр» деп дорамчылаан
базымча сөс
Хоозун ыш дег, арлып, тарап,
чиде берген.
«Коммунизм» база ирик чудук
болу берген.
Эрге-дужаал сүрүп,
чедип алып дээнде,
Эжин, өөрүн, төрелин-даа
сада кааптар
Хоор чонну «саттыныкы
дайзыннар дээр»
Холчу, чашпаа ногаандыкты,
адааргакты
Эгүүр-шагда чоннар —
бистер каргап чоруул.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң
кежигүнү,
Тыва АССР-ниң алдарлыг
башкызы.
Тээли суур.

ҮЕНИҢ ШАПКЫНЧЫЗЫ

(Уланчызы. Эгези №118, 119, 121
«Шын» солунда)

ТАР-ның Чазаа 1925 чылда-ла ССРЭ-биле улам ханы экономиктиг харылзаа тургузарын күзээш, акшаның кол эге хемчээ кылдыр совет рубльди ажыглаар сагыштын илереткен. ТАР-га рубльди саарылгаже 1928 чылда-ла кириген. 1929 чылда совет саазын акшаны 1 291 муң рубль түңгө үндүргөн, 1 сая хире рубль саарылгаже кирген турган. 1932 чылда саарылгада мөөң акшаның хемчээли 1,9 сая рубль чедер берген.

1933-1934 чылдарда Тывабанк акша саарылгазын чурумчудар сорулга-биле Тывада саарылгада турган бүгү акшаны «Чүгле Тыва Арат Республикага ажыглаар» деп штамптыг чаа совет саазын акшаларга солаан. Ол болза национал акшаны кириеринге белеткел хемчег болган. Бирги тыва акшаның эге хемчээ — акшаны (1 акша = 1 руб. 33 көп.) Совет чазактын дузазы-биле ажыглалче кириген. Чоостарны (көпөөктөрү) 1934 чылда, саазын акшаны 1935 болгаш 1940 чылдарда үндүргөн. Шак ол акша, көпөөк 1944 чылга чедир ажыглаттыган.

ТАРН ТК-ның Президиумунуң 1936 чылда акша реформазын чорударының дугайында 1935 чылдың декабрь айда доктаалы үнгөн. Акша саарылгазын чорудар талазы-биле Танчайның медээзин дыңнааш, АРН ТК Президиумундан ТАР-ның национал валютаның (акшазын) үндүрер чорукту политиктиг болгаш экономиктиг улуг уjur-уткалыг база чурттуң хамаарышпас чоруун быжыдып, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүгүн бедидип, арат чоннуң материалдыг културазының өзүлдөзүн бурунгаар депшидип, экономиктиг хөгжүлдени быжыглап турар бир чаа чада деп санааш, бо талазы-биле арат чоннуң иштинге калбак суртаал ажылын чорударын калбарташ эки деп түңнээн. Доктаалдың 4-кү чүүлүнде күрүнениң акша-хөреңгизин камнаарының дугайында айыткан: «Нам болгаш аревэниң кежигүн бүрүзү болза боттарының мурнунга тодаргай салыр сорулгалары чүл дээрже — ажил-агы чок чорук болгаш күрүнениң акша-хөреңгизин чарыгдаарда, кайы хамаанчок чоруктарга удурланып, кайыла камналганы барымдаалап демнежир уjurлуг. Нам кежигүннериниң кадып билип алыры болза, камнап алган төгөрик бүрүзү улус ажил-агының хөгжүлдөзүнге болгаш өөредилге черлериниң салбырларын калбартыр, национал акшаның «валюдунуң» садып алыр бедик шыдалын быжыглаарыга баар деп билер херектиг».

Бо сөстөрүни номчуп ораырыска, доктаалды белеткээн Оюн Танчайның күрүнө акша-хөреңгизин кайы хамаанчок чарыгдавайн, харын ону ажыктыг, шын чарыгдаарынче чүткүлү көстүп кээр. Ооң бо ажылын, камналгалыын алызы барып удурланкычылары, буруудадыкчылары хоойлу-дүрүм чок шииткел үндүрерде, ону карартырынга ажыглаарын оралдашкан болгай.

Баштайгы тыва саң-хөөчүнүн, банкир-ниң салым-хуузу кончуг-ла берге болган. «Тостуң херээн» үзүп шииткен соонда, ийи ай бичии ажыг болганда, 1938 чылдың декабрь 21-де ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң хуралының доктаалы үнүп келген. Ында мынча деп айыткан:

«ТАР-ның национал акшазында контр-революстуг Танчайның (Тапсајн) адын узуткаар дугайында эш Увангурнуң меделгелин дыңнааш, ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң доктаадыры болза:

1. ТАР-ның национал акшазында арат чоннуң өжээтен дайзыны, япон империалистерниң шившикнериниң төлээлекчизи, хоралакчы, үредекчи, өлүрүкчү идегет, Тываның национал революстуг нам, чазаан дүжүрүп, ооң арат чонун японнуң колониязы кылып, оран-чурт-ту садар, Улуг Совет Эвилелинден чарлыр деп турган контрреволюстуг Танчайның адын шуут узуткаар. Тыва банкының чаа билеттерин Улуг СССР-ниң ха-дунма дузаламчызынга даянган, 1939 чылда дүргөн хуусаа иштинде хевирлеп үндүрерин Тыва садыг-үлетпүр Банкызынга дагзыр.

1. Чаа банкноттарны хевирлеп, беш, беш, он, чээрби беш акшаны беш хемчеглиг бөлүктөрлиг кылдыр үндүрер доктаадыр...»

Доктаалдың адаанга ТАР Сайыт Чөвүлелиниң даргазы Байыр биле сөстөрү Кенден олар аттарын салган.

Тыва Садыг-үлетпүр Банкызының эр лекчизи хүлээлгени 1937 чылдың декабрь 24-те Увангур күүседип кирипкен. 1938 чылдың март 20-де ону ТАР Сайыт Чөвүлелиниң дужаалы-биле (дужаал ТАР-ның Биче хуралының президиуму доктаалын езуугаар үндүргөн) Седип-солаан. Бо ийи кижиге үжөн чылдарының ийи чартында репрессияларга база кире турганын документалдыг барымдаа бадыткап турар. Ол үе ындыг берге туртаныжар-билчир, харын-даа кады ажа дап, үнчүп-киржиң турган кижилер боттары сатчып, узуткажып, көрүш дайзыннар апаар.

Танчайның адын саазын акшадан ап кааптып, ооң адын Тываның беш херээниң төөгүзүндөн казып, карартып оралдашса-даа, оон чүү-даа үнмээ бөгүн кончуг эки билер бис.

ТАНЧАЙНЫҢ ӨГ-БҮЛЕЗИНИҢ
САЛЫМ-ЧОЛУ

Эр кижиниң өг-бүлөзи: алган када ажы-төлү турар болгай. Оюн Танчайның өг-бүлө амыдыралы эгезинде кончуг шуудап чоруп орган: кадайы Оюн (Энэ) Джитмаа аңаа алды уругну божуп берген. Джитмааның адазын Энзак дэ а Энзактын адазы Түмөн-Байыр 18 чылда төрүттүнгөн кижиге чораанын Мар Пелековна Чагар-оол истеп тодаратк. Энзак болза 1877 чылда төрүттүнгөн, ажы-төлдүг кижиге чораан, Джитмаа оон дугаар уруу болуп чүве-дир.

Өг-бүлө баштай өггө, а он эр ээ садып алган бажыңыга эп-найыралды бот-боттарын билчип чурттап, хей санын уругларын бут кырынга дүргөн тургуз улуг амыдыралче үдөп үндүрер дээ белеткеп турган. Ынчалза-даа 1936 чылдан соңгаар Танчайларның аас-кежиги өг-бүлөзүн хай-халаптар, чырык хүнд динмирер, чаңныктар дүшкен дег, ула улай таварып эгелээн. Эң баштай чылдың алды айда чедиги уруун божу чыда, 36 харлыг кадайы чок апарган. Бичи уруглары Сай-Суу биле Майыш ачазыны иези кырган-авазының азырал-хайгаарлыгына арткан. Оон бир чыл бичии ажа бергенде, Оюн Танчайны «чоннуң дайзыны деп буруудаткан соонда, өг-бүлениң шүттү кежигүннеринге езулуп кара хүннер-дүңнө эгелеп, хайны диргеткен казыргы-шуурган оларже хөмө ужугуп келген.

Танчайны тудуп хоругдап алганда улуг оглу Хүрбаа типографияга ажылдап турган, Чагар-оол башкы училищезинге өөренип турган, уруу Хандыжаа парламент чылап база башкылап ажылдап турган. Ачазына болгаш ооң эш-өөрүңгө өлүмүн шииткелди үндүргөн соонда, ажы-төлү Кызылда бажыңындан Сукпак уунче үндүр шөлүпкеш, малчын аалдар чанынга хонмазын айыткан. Көжүп алырынга оларга кырган-авазының дуңмазы Шокар-Дарган дузалашкан. Ийи бичии уругну кырган-авазы-биле кады төргелиг ийи аялга бок-сагын салгаш, чурттап орган төрөөн оран-савазындан үндүр сөөртүп, чаа чурттаар черинче, Кызылдан бичии куду Боом бажында хараганнар аразынче көжүр берген соонда, каш хонгаш, оларга ажы-дарындан, өөредилгезинден үндүрткөн Хүрбаа, Чагар-оол болгаш Хандыжаа катчып келген. Амыдыраар арга харал балыктап, койгун-тоолай аңнап чурттаар ужурга таварышканнар.

Танчайның ажы-төлүнүн салым-чолу хенертен өскөрлүп, улуг шаптык-моодакка үзүп, кадыг-берге апарганында кижиге кайгаар чүү-даа чок. Ол шагда репрессияга таварышканнарның чок кижилерин: өг-бүлөзүнүн кежигүннерин, кады төрөөннерин, күдээ, келиннерин, төрөлдерин база албан-биле репрессияга таварыштырар, харын-даа узуткаар хууш чачыл кедереп турган.

(Уланчылыг)

Валерий КАРА-ООЛ

чурттуң, чоннуң чаагай келир
езиниң магадылалы – өзүп олурар
алы салгалывыстың кадыкшы-
ы. Айыыл-халаптарның санынче
ыт ишпес ажыг суг”, “аза таакпы-
ы” дээривис арага биле наркотик-
иг бүдүмелдер база кирип турар.
ынчангаш назы четпээннерниң
разында арага ижер, кара таакпы
ыртар чоруктарга удур кандыг
жылдар чорудуп турарының
угайында республиканың нарко-
логия диспансериниң улуг эмчизи
рина Опанасовна БАДЫРГЫ-биле
угаалашкан бис.

**Ирина Опанасовна, эмнелгениң
ааралында назы четпээн ажы-
дун саны хей ирги бе?**

Тос айның сан-чурагайлары езугаар
болза, бистиң республикавыста
олог эмчилерниң хайгааралында
азы четпээн уруглар турар. Эрткен
тын 9 айы-биле деңнээр, ук сан
2 катап өскөн. Оларның иштинде
ээди назылыглар, 16 бичии уруглар
Наркотиктиг бүдүмелдерден хамаа-
алыг кылдыр шуут аарый берген 1
ди назылыг оол бар, а чогум алко-
мден аараан назы четпээн уруглар
кеттинмээн. Арага-дары ижипкени
эмчи хайгааралыңче кирген 7 уруг
54 кижик наркотиктиг бүдүмелдер
лап турган, а арткан 19-у өске хора-
үдүмелдерни (газ, хырба, бензин...)
лааш, эмчи хайгааралыңче кирген.

**Арага-дары, наркотиктиг азы
-даа бүдүмелдер ажыглап тур-
тутуруп алган ажы-төлдү эм-
еге дораан чыттырып алыр бе?**

Бо үеде наркология эмнелгезинге
даа, бичии-даа кижилерни эккээрде,
н оларның эки тура-биле берген
ээрели херек. А назы четпээннерге
арыштыр алыр болза – оларның ада-
ниң азы хоойлу езугаар төлээлээн

КАДЫК САЛГАЛ ДЭЭШ...

кижилерниң чөлшээрели херек. Ынчап
кээрге чүгле 80 ада-ие ажы-төлүнүң ка-
дыкшылы дээш шын сагыш човап, эмчи
хайгааралыңче кирип каан.

Дыка хей таварылгаларда ада-иелер
ажы-төлүнүң келир үезинге доктар-
моондак болу бээринден корткаш, эмчи
хайгааралыңче арага-дары ижипкени азы
өске хоралыг бүдүмелдер ажыглапкан
ажы-төлүн кириеринден ойталап кааптар
болгулаар. Ынчап кээрге херек кырында
шын сан-чурагайлар оон хей.

**Ада-иелерниң коргуп турарында
барымдаа бар бе?**

Кандыг-даа ада-ие ажы-төлүнүң
келир үези дээш дүвүрөп чорууру чөптүг,
ынчалза-даа кадыкшыл бир дугаар черге
турар ужурулуг. Бир эвес чогуур үезинде
хемчээн албас болза, арага-дары, нар-
котиктерге элээди назылыглар улам
сундугуп, аарый берип болур. А алко-

голизм, наркомания аарыы хоочураан,
эмнеттинмес аарыгларга хамааржыр.
Ынчангаш эрте дээр эмчилер дузанын
ап, психологтар-биле шыңгыы ажылды
чорудары күзенич.

Чогум нарколог эмчиниң бүрүтке-
линче кире берген кижилерге чолаачы-
лаар эрге алыры, өөредилге черлеринче
кирери, ажылга тургустунары берге апаа-
ры шын. Ынчалза-даа ада-ие бо нарын
айтыргыны эки медресе билип, нарколог
эмчи хайгааралыңче ажы-төлүн тургу-
зуп каар болза, эмчилер, психологтар 1
чыл иштинде уруг-биле ажылдап, арага,
наркотиктиң кайы хире хоралыын билин-
дириптерин кызыдар. Бир чыл иштинде
олчаан арага ишпес, наркотик ажыглавас,
эмчиниң сүмелерин эки сагыыр болза,
эмнелгениң бүрүткелинден уштуп каап-
тар. А бүрүткелден уштунганының соон-
да, күзээн өөредилге черинге өөренип,
чолаачы эргезин чедип ап, ажылга тур-
густунуп ап болур. Ынчангаш ажы-төл
арага-дары ижип, наркотиктиг азы өске
хоралыг бүдүмелдер ажыглап тургаш,
туттуруп алган таварылгаларда чайгы-
лыш чокка эмнелгеге эккеп, эмчи хайгаа-
ралыңче кирип кааны дээр.

**Арага, наркотиктерден аңгыда,
өске ажыглап турар бүдүмелдер база
бар болуп турар ышкажыл?**

Ийе, наркотиктиг эвес бүдүмелдер
деп тодарадып турарывыс чүүлдер бар:
газ, бензин дээн ышкаш өске-даа химик-
тиг бүдүмелдер, насвай, спайстар... Эң-не
айыылдыг чүүл – ада-иелер шак ындыг
бүдүмелдер ажыглап турган ажы-төлдү
шоолуг херексевич барып болур. А хе-
рек кырында бо бүгү база эң-не айыыл-
дыг уржуктарга чедирип болур.

Бистиң бүрүткеливисте ындыг бүдү-
мелдер ажыглааны дээш 4 назы чет-
пээннерни тургускан, а херек кырында
ындыг таварылгалар оон хей. Чүге дизе
ада-иелер эмнелгеге уругларын эккеп-
геш, улаштыр хайгааралга алырындан
ойталап кааптар. Чоокта чаа бистиң
“ВКонтакте” социал четкиде арынывыс-
че бичии уруг чагаа бижээн. Кызылда
бир хей-ниити черинге 9-ку классчылар
чырык хүндүс газ баллончиги чыттап
олураарын чурукка тырттыргаш, чагааны
чоруткан. Чагаа бижээн уруг эр хей бол-
ган. Кижик бүрүзү шак ындыг туруштуг
болза, дыка-ла эки ийик. Шак бо хевирлиг
таварылгаларда шагдаа черинче дарый
долгапкан суг болза, оон-даа дүрген
хемчегни ап болур турган.

**Номчукчуларга чүнү күзээр си-
лер?**

Назы четпээннер-биле ажылды
чүгле эмчилер, башкылар чорудар эвес,
а долгандыр шупту кижилерниң кир-
жилге-биле чугула. Чоокта чаа тудуг
материалдары садып турар бир улуг
садыгга 7-8 харлыг бичии оолга садыг-
жылар “Черле доктаамал садып алыр
кижи” дээш, лакты (тынарга эзиртип ту-
рар) хостуг садыптар часкан таварылга
болган. Саттынып турган бир ие кижик:
“Чүге ол бичии оолга хоралыг бүдүмел
садып турарыңар ол?” деп сагындырыг
бергеш, бичии оолду: “Аваң эккел” дээш
чорудуптарга, халып үне берген.

Мындыг таварылгаларда шупту кижик-
лер кичээнгеилги, хынамчалыг болза эки.
Кудумчуда эзирик байдалдыг азы шын
эвес чүүл кылып турар элээдилер, бичии
уругларның чаны-биле тоомча чокка анаа
эрте бербейн, чогуур органнарже долгап,
сагыш човап, хемчээн ап турар болза,
чалыс салгалдарывысты камгалап алыр
арга бар.

Надежда САТ.
Кызыл хоорай.

Бистиң өг-бүле, ада-өгбе төрөл
алгаан ызыгуурувус дыка со-
ун. Уругларым авазы Дарый-Док
лаңгыр-ооловна Ооржактың ада-
е ызыгууру орус, татар, тыва
ационалдыг. Мээң ада-ие ызы-
гурум кыдат, калга, тыва. Ынчап
ээрде орус, татар, кыдат, калга,
ыва ызыгуурлуг салгалдарның
да-иези-дир бис.

амдык улустар өске национал ызы-
н ажы-биле чугаалавас, чажырар
чүве. Бисте ындыг чажыртынар
ил чок, чыгылып келгенивисте, ажыт-
т чогу-биле чугаалажып, өгге келген
лерден-даа чажырбас бис. Ачавыс
р-оол Монгуштан төрүттүнген ажы-
уң, 2015 чылда чаңгыс черге чыгып
ривиске, арыг саны 72 болган бис. Ам
арга, чүс чедип турар.

ызылдың оң талакы микрорайонунда
лье» тудуг организацияга ажыл-
турумда, ак сеткилдиг ажылымны
үлөп көргөш, удуртукчу даргам Гав-
енко чаңгыс меңээ ийи каът бажыңга
өрээлдиг квартираны берген чүве.

САЛГАЛДАРЫМ

Бо квартиравыс өг-бүлевистиң хамык
уругларының ужуп үнген уязы болган.
Моон ужуп үнген уругларывыс эртем-
билиин дооскулааш, өг-бүлелиг, албан-
ажылдыг, ажы-төлдөрлүг эки-ле чурттап
чорлар.

Оглувус чок болган соонда кенниви-
сти дөрт ажы-төлү-биле бо бажыңывыска
Сүт-Хөлдөн көжүрүп эккелген бис. Уруг-
лары шуптузу эртем-билигни чедип
алган. Улуг уруу Ай-Суу, күдээвис Арат
Ленинградта чурттап, ажылдап чоруур-
лар. Ийи кыс, бир оолдуг. Бичези Аяна
дээди эртемниг, бир кыстыг, өг-бүлелиг.
Кызылда чурттап, ажылдап турарлар.
Күдээвис Ай-оол база-ла дээди эр-
темниг. Кызы Артык Тываның күрүне
университетиниң дөрткү курузунда
тергиин эки өөредилгелиг, күрүне сти-
пендиязы ап турар. Хеймер оглу Ушпас-
оол Артурович Ондар 9 класс дооскаш,
шажын-чүдүлгеге өөренири-биле бир
чылдыг белеткел өөредилге эрттиргеш,

Индияда ийи чылдыг белеткел курузун
дооскаш, бо чылын шажын-чүдүлгениң
дээди университетинче тергиин эки
дужаап кирип алган. Бо оол бир онзагай
бүдүштүг оол. Өөренип турар черинде эң
шыырак мөге, маргылдааларга чаңгыс
моол мөгеге октадып турарын интернет-
тен көрүп олур бис.

Кижик чурту кидирээштиг болгай. Ин-
дияда өөренип турар бо оглувуска төрөл
чону артындан деткип, акша-төгериктен
чыып, деткиричерни бо материалымны
номчуп танышкан чонумдан улуу-биле
дилеп олур мен. Авазының назы-хары ул-
гаткан, каш пенсия акшазы-биле борас-
танып чурттап олурар болгай.

Улуг уруувус Урана Сарыг-ооловна
Кызылдың №2 школазының соонда
Тываның күрүне университетиниң дыл
болгаш литература факультетин туда
өөредилге, Иркутскиниң юридиктиг ин-
ститудун бот-өөредилге-биле тергиин эки
дооскаш, Сүт-Хөл кожунда адвокаттап

ажылдап турар. Бо өг-бүле үш оол, бир
кыстыг. Улуг оглу Кежик медицина учили-
щезин, оон бичези Буян Омскиниң ИХЯ-
ның академиязын дооскан, эртемниң
аайы-биле Сүт-Хөл кожунда ажылдап
турар. 5-ки классчы оглу Белек-оол база
бир онзагай бүдүштүг оол. Өгбелерин
дөзөп салгааны ол чүве ийикпе, бодунуң
үези оолдарны октап, маргылдааларга
шүглүп эгелей берген. Мөгелер чурту
Сүт-Хөлдүн база бир мөге оглу бо-
луп өзүп келиринге өгбелери, бистер,
бүзүрээр бис. Хаа мөге кырган-ачаңның
баскан изин черле чандыр баспас, оглум!
Кырган-ачаңның чагаан сөзүн черле ут-
пайн, хүреш үезинде сактып чор, оглум.
2-ги классчы уруу Даянажыктың кандыг
кижик болурун үе көргүзө бээр.

Хеймер уруувус Чечена Сарыг-оол-
овна бир ортумак, ийи дээди эртемниг
Кызыл хоорайда адвокаттап ажылдап ту-
рар. Өг-бүлелиг. Күдээвис Ушпас Борис-
ович Куулар ийи дээди эртемниг, амгы
үеде Кызыл кожунунуң администрация
черинде ажылдап турар. Улуг уруу Чо-
дураа Тываның күрүне университетиниң
дыл болгаш литература факультетиниң
сөөлгү курузунда өөренип турар. Хеймер
оглу Куулар Лхагсан Кызылдың кадет
школазының 7-ги класында долу ханды-
рылгада чурттап, өөренип турар. Бо оол
база бир онзагай мөзү-бүдүштүг. Мөге
ада-өгбе ызыгуурлуг болгаш, Тываның
база бир ат-алдарлыг мөгези болза хөңнү
оол. Чүгле ада-иезиниң шын кижизидил-
гезинден хамааржыр.

Чүгле хомуданчыг чүве — уругла-
рымның, уйнуктарымның ынак авазы,
кырган-авазының бистерден чарлып
чорутканы. Оон бээр бо чылын октябрь
30-де беш чыл болур. Уругларым ынак
авазы-биле бир оол ийи кысты өстүрүп
каанывыска, канчап чоргаарланмас
боор. Амгы үеде 10 уйнуум, уйнуктарның
уйнуктары 5 кижик, эң-не бий чурттал-
галыг, ажы-төлүвүс өргээ өөвүстүң дерү
сыңышпас чурттап чор бис.

Сарыг-оол САНЧЫ (Базыр-оол),
улуг өгбези.

Чуруктарны хуу архивтен алган.

Юбилей

МАКАРЬЕВЧИЛЕРНИН АЛДЫН ОЮ

Үе-шагның эртери дыка-ла дүрген-дир. Киж бодаарга, чоокта чаа-ла анык-чалыы, чогадыкчы бодаалдар, күзепдер долган чордус. Ханы бодап көөрге, оларның хей кези боттанган үе турган болза артканнары база маргыш чок боттаныр турган.

1967 чылда Ленинградтың күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институтун СССР-ниң улустун артизи, профессор Л.Ф. Макарьев биле улуг башкывыс Тываның, Россияның алдарлыг артизи Лидия Григорьевна Гаврилованың удуртулгазы-биле дооскаш, хып дээн чалыы, келир үеже чалгынналган бөлүк оолдар, кыстар тыва театрывыска чедип келдивис. Бистерни чылыы-биле үткүп хүлээп алганнар. Каш он чылдар караңайнып эрте берди, кара баштарывыс кажарарып агаргандыр. Эрткен амыдыралывыста чүнү көрбедивис дээр: аарыг-аржык, ажыг човулаң — ол-ла бүгүнү ажып эртери амыр эвес дээрзи бүгүдөгү билдингир. Бистиң эштеривистиң шуптузун база-ла амыдыралдың хайыра чок агымнары ойбайн келген, ынчалза-даа оларның эң-не улуг чидири — амы-тын, 50 чыл дээрге-ле 100 чылдың чарты болгай, а бистиң

курузувустун хей кези аныяанда-ла өске делегейге чоруй барган, алдын оювусту ууттунмас улуг чидирилгил эрттирип турарывыс муңгаранчыг. Ынчалза-даа бисти аргалаар чүүл — оларның окур-хевир, арын-шырайы, аажы-чаңы, чайынналчак чедишкени, алдар-ады ол-ла хевээр оңмаан, бистиң чүрөктеривисте чурттап чоруур. Чурттап эрткен кыска назынында безин олар төрзэн театрының сценазынга хей санныг уттундурбас окур-хевирлери, шиилери, концерттерни тургузуп, чонунуң ынакшылын, хүндүткелин долузубиле чедип алганнар.

Хүндүлүг көрүкчүлөр, тыва чонум, сактып келичерем Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү, чогаалчы, драматург Владимир Серен-оолду,

режиссерлар, артистер Иван Комбуну, Кадр-оол Сагдыны, Ирина Давааны, уран талантызы-биле чонун магададып чораан Хертек Шириин-оолду, Дарый Монгушту, Мария Солун-оолду, Роза Чоодуну, Кара Анчымааны.

Бурган авыралында ам-даа чурттап чоруур Тыва АССР-ниң алдарлыг, Тыва Республиканың улустун артистери Дадар Барыңмаа, Дыртык Монгуш, Россия биле Тываның Улустун артизи Ляндуп Солун-оол, Тываның Улустун артизи Анна Шириин-оол, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Чадамба Монгуш чонга-хейге билдингир, алдар-аттыг, сурагыг

артистер-дир, оларның дугайында солун, сеткүүлдерде хей үнген, ынчангаш оларга дегбедим.

Аравыста чок эштеривис дугайында долчулап бижиирге мындыг.

Владимир Серен-оол улуг чогаалдар, шүлүктөрдөн аңгыда 7 шиини бижээн, ооң 5-ин эштеривис Кадр-оол Сагды биле Ирина Даваа тургусканнар. Алыс боду чымчак сеткилдиг, баштак, тывыгыр, эш-өөрү бисти кандыг-даа

байдалда хей-аът кирип билер киж чораан.

Кадр-оол Сагды Тываның алдарлыг артизи. Чымчак сеткилдиг, баштак, эш-өөрүрүк, салым-чаяны хей талаларлыг, ырлаанда ырлаар, самнаанда самнаар. Ол тыва сценага Назым Хикметтин "Ынакшыл дугайында" тоожуун, Чингис Айтматовтун "Хүн дурту 100 чыл хире" деп шиизин, Николай Островскийниң, Владимир Серен-оолдун шиилерин тургузуп, Фархутду, Клеантыны, Седипти, профессор Окаемовту дээш өске-даа рольдарны ойнаан.

Хертек Шириин-оол Тыва АССР-ниң, Россияның алдарлыг артизи. Ады-биле демейимээр кадыг-быжыг, ажы-төлү, эштеринге чымчак, эргим. Окур-хевир-даа тургусканда, чогаал-даа бижээн-де, сорулгазын чедип албаан шаанда оожургавас. Алдарлыг рольдары Ромео,

Сүбедей, Хлестаков, Искендер. Дарый Монгуш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, Тываның комсомол шаанналының лауреады. Кызылдың чүүл училищезиниң студиязын тургаш, "Кып-кызыл чечекчиге" рольду ойнааш-ла, алдаржый бер Көскү, чараш, мөгө-шыырак, найыра шынчы киж. Театрга ол делегей черге рольдарны хейнү ойнаан: Простаков Белотелова, Долума, Севилбаа, Мария "Он бирде" орус ие, "Ханныг истер" итальян ие.

Мария Солун-оол — чонунуң ынак тизи, хөлчөк чараш хөнү сынын, ыра самнаар, эвилең ээлдек, кончук сал чаяанныг артист. Ооң кайгамчык рольдары: Шириин кадын, Нина Снег Севилбаа, Бичелмаа ("Он бир"), О. Опаиовна.

Ирина Даваа Тываның алдарлыг тизи. Танцы-самга сундулуг, чараш, чүве чугаалавас. Мээң караамда ойнааны Джульетта, "Тартюф" ка эрес Дорина олчаан чуруттунуп ар калган. "Дөңгүр-оолда" Ойнаар-деп бичии оолду тывыгыр ойнаа сактыр-дыр мен. Сөөлгү чылдарында колдуунда-ла режиссерлап ажылда тургускан шиилери база эвээш эвес, дуңма Моолга барып "Үш эртинелиг" деп шиини-даа тургусту.

Роза Чооду Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи. Ыраажы, театрың репертуары да шиилерниң барык шуптузунга кир турган. Радио, телевидение, концертке үргүлчү ырлаар турган.

Кара Анчымаа — хоюг үннүг ыраа Чыткан хой тургуспас томаанныг, чык хөөннүг артист, ол колдуунда-ла ава рольон ойнаар чораан.

Павел Чимит аарааш, өөредилге дооспаан. Ынчалза-даа театрга ажылда турган. Студент чылдарында ол бергедевейн өөренип, көрүштүг чык бүдүжү-биле чүгле эш-өөрүнүң э башкыларының сонургалын оттуруп келир үеде аңаа идегеп турганнар.

Иван Комбу Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи. Режиссер эртемге өөренимиз бистиң кижизидикчи башкывыс бол камгалап, карактап чораан эң-не киживис. Тыва театрының сценазынга тургускан шиилери эвээш эвес.

Мээң бо эштеримниң кылган аж херзэн чырытканым далайда дамды эвээш. Херек кырында оларның бүрүзүнүң дугайында хейнү чугаал он-он окур-хевирни ажалдап, ут талантызының аңгы-аңгы талалар чырыдып болур. Ол бүгүнү келир үе театроведтери сонургай бээр боор, бүзүрээр мен.

Тываның театр уран чүүлүнүң хөгү дезинге улуг үлүг-хуузу кириген, кийи даа чоруур алдарлыг артистерниң алды ою-биле чоок кижилеринге, көрүкчүлөр сеткилимниң ханызындан черге чидир мөгөйип, изиг байыры чедирди Юбилейиңер-биле, макарьевчилер!

Дадар МОНГУШ
СССР-ниң культуразының
тергиле

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Чурттакчы чонунуң Капитал септелге фондузунда өрелерин эвээжедир, ол ышкаш хей аал чурттаар бажыңнарда оран-сава эзлеринге немей санаан хөөлери чокка өре-ширезин төлөп алыр аргаларны бээр сорулга-биле, Тыва Республикада Коммерцияга хамаарышпас капитал септелге фондузу 2018 чылдың ноябрь 1-ден 2018 чылдың декабрь 31-ге чедир хөөлөр үндүр бижиир акцияны чарлаан. Тел. 2-25-11

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫНДА

2018 чылдың ноябрь 1-ниң хүнүндө 10 шактан 12 шакка чедир Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Республикада истелге эргелелиниң удуртукчузунуң бир дугаар ораакчызы Кюрю Геннадий Сергеевич Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суурнуң Енисейская кудумчузунуң 182 дугаар бажыңыга хамаатыларны хүлээп алыр.

БЕТОН, тууйбу, пиломатериалдар, септик дээрбектери, ФБС блоктары, коопшлар садып турар. Телефон: 83942240572, 89232619924.

Малчыннар турлагларына СУГ КУДУКТАРЫН өрүмнөп казып турар. Тел: 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капиталка, доска, заборная, жилины. Доставка. Кредит Русифи-

нанс Банк. Тел. 8-923-383-1575 ОГРН 307246831700175

Хуу чуртталга бажыңы тур дуп алырынга ЧЕР УЧАСТОКТАРЫН садып турар. Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190

«Эртинелиг-Хүн» үттөк өрүмнээр компания» хоорай кожууннар болгаш малчыннар турлагларына суг кудуктары тускай машина-биле казып турар. Тел. 8-923-549-27-10, 8-983-365-35-77

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 9164 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3002

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң ораакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Иитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010091
УФК по Республике Тыва (ГАОУ РТ "Редакция
газеты "Шын" л/сч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүттээ.
Херечилегиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлааттынган материалдарны
торларының бодаалдары редакцияның турун-
дүүлүккө барып болур. Айыттыганы сандары
өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш
боттары харыылаар.

Чапыдылга индекси: хуу кижилерге — 11530.
Организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужааганы:
график езугаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун көлбөйн барганда, 2-18-10 телефон-
дугаары.